

Underordningen

När en människa i medeltidens eller 1500-talets Sverige gjordes till någons dräng eller piga innebar detta att han eller hon blev underordnad husbonden.¹ Vi har redan i tidigare kapitel sett exempel på vad denna underordning kunde innebära, till exempel att husbonden bestämde vad legohjonet skulle äta, när det skulle sova och var det skulle arbeta under den tid arbetsrelationen varade. I detta kapitel undersöks var gränserna för denna institutionaliserade underordning gick, såväl i praktik som i legal teori, gällande några andra centrala delar av legofolksinstitutionen. Det inleds med en studie av hur husbönder gick tillväga för att få legohjon att arbeta, hur order gavs och hur arbetet organiserades, eftersom drängar och pigor ovedersägligen var den underordnade parten i arbetsrelationen. Därefter vidtar en studie av våldets betydelse för legofolksinstitutionen. En helt avgörande del av underordningen – som Katekesen förbigick – var nämligen att husbonden hade rätt att slå sina legohjon, om än endast till en viss gräns. Detta leder över till frågan om i vilken grad husbondens befallanderätt och legohjonets påbjudna lydnad innebar att den senare riskerade betydande sexuell utsatthet. En annan aspekt av legohjonets underordning var att dess i teorin juridiskt fria ställning inskränktes genom att det levde i husbondens hem, vilket medförde att många av dess rättigheter och skyldigheter i själva verket vilade på husbonden. Avslutningsvis undersöks hur underordningen under husbonden kunde bibehållas eller upplösas när legohjonet på grund av sjukdom eller olycka bröt mot legostämmans förväntningar därför att det inte förmådde utföra det förväntade arbetet. Men låt oss först ägna en stund åt frågan hur legofolkets underordning under husbonden legitimerades och försvarades ideologiskt före och under reformationen.

Före och efter Luther

De tidigaste uppgifterna om vad legodrängar arbetade med finns i landskapslagarna. Det handlar dock inte om typiska arbetsuppgifter eller om sysslor som upptog mycket av legofolkets tid, utan om sådant arbete som de kunde tänkas utföra på egen hand, och som då kunde gå så fel att antingen husbonden eller en tredje part blev lidande. Lagarna syftade till att klargöra gränsen för legodrängens straffrättsliga ansvar i relation till husbondens. Äldre Västmannalagen innehöll till exempel en bestämmelse om att det var legodrängen och inte husbonden som blev ersättningsskyldig om han (ensam) reste till kvarnen och denna sedan brann ned.² I Upplands- och Södermannalagarna fanns en bestämmelse om vad som hände om eldsvåda bröt ut under tröskningen. Om elden (som drängarna hade burit med sig in i ladan för att kunna se, eftersom tröskningen ägde rum under den mörka senhösten och vintern) kom lös så att ladan brann ned blev drängarna ersättningsskyldiga, under förutsättning att inte bonden eller hans son samtidigt hade varit inne i ladan.³ Östgötalagen innehöll två bestämmelser om legodrängar som befann sig ensamma ute i skogen: husbonden skulle inte betala någon ersättning om en legodräng krossades av våda av ett lass timmer,⁴ medan om man tog en legodräng på bar gärning stjälandes ved fick man ta drängens saker i pant eftersom han annars kunde misstänkas rymma.⁵ Ett sista exempel kan hämtas från Hälsingelagen, som stadgade att ett legohjon som hittade fynd i vattnet hade rätt till hittelön endast om inte arbetet för husbonden blev lidande – i annat fall var det istället bonden som fick hittelönen.⁶ Landskapslagarna berättar därför visserligen en del om arbetets organisering vid sekelskiftet 1300: legodrängar utförde arbetsuppgifter som tröskning, vedinsamling och kvarnresor för husbondens räkning och på hans befallning men utan hans direkta överinseende, närvaro eller medverkan. Medan legodrängen (till skillnad från trälen) var juridiskt fri var han underordnad husbonden genom att ingå i dennes hushåll. Hur legitimerades då denna underordning?

För 1600-talet har Karin Hassan Jansson och Jonas Lindström funnit att underordningens gränser prövades när lydnaden mot husbonden ställdes mot Guds eller den världsliga överhetens påbud.⁷ Den patriarkala ordningen, ”fadersväldet”, var enligt Hassan Jansson och Lindström

då djupt ”lutherskt präglad”. Motsvarande studier saknas dock för en tidigare period, varför det är en öppen fråga på vilka sätt relationen mellan husbönder och legohjon förändrades i och med reformationen, i synnerhet som forskningen om undervisningen i den lutherska Katekesen har förlagt undervisningens storhetstid först till 1600-talet.⁸ Frågan är därför både vad Katekesen innehöll rörande legofolkets underordning och i vilken mån befolkningen redan under 1500-talet undervisades om dess budskap.⁹

Låt oss börja med den senare frågan. Kajsa Brillman har visat att ett fundament för de svenska lutherska reformatörerna var att de individuella åhörarna skulle ”förstå”, att de skulle nå kunskap om den sanna kristna tron genom att lyssna till predikan och att prästen genom predikan skulle undervisa och lära ut. Bland dessa kunskaper var den samhälls- hierarkin central, kunskapen om på vilka sätt vissa individer var underordnade andra. Den som inte accepterade sin plats i den rådande samhällsordningen hade inte förstått, inte tagit reformatörernas kunskap till sig.¹⁰ Vid kyrkomötet i Örebro 1529 bestämdes att prästerna i predikan skulle förklara tio Guds bud en till två gånger i månaden.¹¹ Året därpå utgav Olaus Petri *Liten postilla* som bland annat innehöll de tio budorden

som var och en kristen människa bör veta, vilket ock var och en kyrkopräst är pliktig till att lära sitt sockenfolk. Ja, det vore tillbörligt, att ingen vorde tillstadd att gå till Guds bord med mindre han sådana visste och kunde.¹²

Olaus Petris önskan genomfördes ett decennium senare med Georg Normans kyrkoordning 1541, enligt vilken predikan under fastan skulle röra någon av Katekesens delar (”därutav folket ganska mycket förbättrat varder”) vartill hela Katekesen skulle predikas fyra gånger om året.¹³ För att få nattvarden krävdes nu att man först blev ”förhörd och rannsakad om Guds bud, om tron, bönen, döpelsen, etc.”, det vill säga om Katekesens innehåll. Detta upprepades i en stadga för rikets prästerskap 1551: ”För att folket ska lära sig Katekesen” skulle den predikas varje helgdag, och före nattvarden skulle prästen förvissa sig om att församlingsmedlemmarna kunde bland annat budorden.¹⁴ Enligt ärkebiskop Laurentius Petris förordning om predikan 1561 skulle

denna vara i en timme, varav den första hälften var vigd åt att ”förkunna Katekesen”.¹⁵ Enligt den kyrkoordning som utfärdades 1571 skulle hela Katekesen predikas två gånger om året, under advent och under fastan, och ingen skulle få nattvard som inte kunde bland annat budorden.¹⁶ I Strängnäs stift fastslogs vid stiftsmötet 1583 att man i alla församlingar skulle ”läsa och lära” bland annat de tio budorden, vid stiftsmötet 1584 att Katekesen skulle läsas på böndagarna så ”att folket må där vänjas vid”, och vid stiftsmötet 1592 att en del av Katekesen skulle läras ut varje söndag under halva predikan.¹⁷ Vid en visitationsresa i Norrland 1585 förkunnade ärkebiskopen att Katekesen skulle läsas varje böndag och en del av den uttolkas, samt att var och en skulle förhöras på Katekesen före nattvarden ”både hur han själv läser orden, så ock hur han förstår grunden och meningen”.¹⁸ Och slutligen vid biskopens visitationsresa i Växjö stift 1596 skulle i varje församling någon av åhörarna ”recitera Katekesen med budordens förklaringar, givna av Luther”.¹⁹ För att sammanfatta utvecklingen: redan på 1520-talet lades vikt vid att budorden skulle läras ut frekvent, och från och med 1540-talet gällde detta hela Luthers Lilla katekes. Redan då krävdes att man kunde Katekesen och budorden för att få ta emot nattvarden, vilket prästerna ålades att förvissa sig om genom förhör. I likhet med vad Brilckman visat framställdes detta som att församlingsmedlemmarna skulle ha kunskap om budorden: de skulle kunna Katekesen, som de skulle läsa och lära sig i syfte att sedan själva kunna läsa upp den utantill inklusive Luthers förklaringar, samt visa att de förstod textens ”grund och mening”. Dessa senare krav verkar ha vuxit fram först sent under seklet, även om det är möjligt att detta är en illusion skapad av den relativt rikare uppsättningen senare källor.

Det fjärde budordet

Det är därmed ställt utom tvivel att man redan under 1500-talet från kyrkligt håll strävade efter att skapa ”en viss allmän kunskap”, som kyrkohistorikern Hilding Pleijel uttryckte det, genom katekespredikningar.²⁰ Att också många legohjon och husbönder tagit del av och tagit sig till denna ”kunskap” är därmed givet, även om det ännu inte fördes några husförhörlängder som kan bekräfta detta. Men vad bestod då detta innehåll av? Olaus Petri utgav 1526 en översättning av Luthers

Betbüchlein, i vilken han kort kommenterade det fjärde budordet: man skulle vara ”sin fader och sin moder och herrskap lydig och underdånig” för att behaga Gud, men förklaringen i övrigt rörde endast föräldrar samt – i ett fall – herrarna, som man skulle vara trogen även om de var onda.²¹ Fyra år senare återkom Petri till det fjärde budordet i sin postilla, där han inledde med hur vördnaden för föräldrarna skulle ha varit rätt av naturen även om inte Gud hade påbjudit den, och sedan tillade att budordet gällde ”överheten, herrar och furstar och deras ämbetsmän”, vilka man skulle göra ”tjänst med skatt och annat som vi dem pliktiga äro, såframt vi icke skola varda straffade däröver både av Gud och människor”.²² Motsvarande utläggningar kom åren runt 1540 från Georg Norman: det fjärde budet skulle särskilt predikas och förklaras med avseende på lydningen till överheten och dess rätt att straffa illgärningsmän samt om ”skatt, heder och fruktan, det är lydning”.²³

Det fjärde budordet var viktigt för reformatörerna, som betonade lydningen mot den världsliga överheten, plikten att betala skatt och kungens rätt att slå hårt mot den som satte sig till motvärn. Däremot sammankopplades det ännu inte med husbönder och legofolk. Detta skedde först i och med översättningen av Luthers Lilla katekes. Den första svenska upplagan, antagligen översatt av Laurentius Petri (möjligen i samarbete med brodern Olaus), utkom 1544 men är numera förlorad. Nästa upplaga utkom 1567, och en nära identisk version trycktes fem år senare.²⁴ I förklaringen av det fjärde budordet sades att man skulle ”föräldrar och herrar icke förakta eller förtörna utan hålla dem i vördning, tjäna dem, lyda dem, älska och hava dem för ögonen”.²⁵ Inte heller här nämndes alltså husbönder. Det skedde däremot i instruktionerna inför bikten, enligt vilka var och en skulle utgå från sitt stånd (”är du en fader, moder, dräng etc.”).²⁶ Som första exempel angavs vad ett legohjon skulle säga till sin präst:

Jag arme syndare giver mig Gudi skyldig i alla synder, besynnerligen bekänner jag för eder att jag är en tjänstedräng/tjänstepiga etc. Men jag tjänar (tyvärr) min husbonde icke troligen. Ty där och där haver jag icke gjort vad mig var befallt, av husbonde eller matmoder. Jag haver förtörnat dem och kommit till att låta illa och bannats. Jag haver varit försumlig och låtit ske skada. Jag haver ock varit ohövvis i ord, gärningar,

trätt och kivat med mina vederlikar etc. Det tyckes mig alltsammans illa vara, och bedes nåd. Jag vill gärna bättra mig.²⁷

Därefter följde husbondens eller matmoderns kortare exempel: ”Besynnerligen bekänner jag för eder, att jag icke haver väl uppfött mina barn och tjänstefolk, icke hållandes dem till Guds ära. Jag haver bannats, givit ont exempel med ord och gärningar.”²⁸

Utöver detta följde i den så kallade hustavlan varsin kort förmaning till tjänstefolk respektive till husbönder och matmödrar. För bägge parter hämtades citaten från Paulus ur Efesierbrevet, uppmaningar ursprungligen riktade till slavar och deras ägare:

I tjänare, varen höriga era lekamliga herrar med räddhåga och bävan uti edert hjärtas enfaldighet [...]. Icke tjänandes allena för ögonen [...] utan såsom Kristi tjänare, görandes det Gud vill utav hjärtat, med välvillighet. Låten eder tycka att I tjänar Herran och icke människorna, vetandes, vad gott var och en gör det skall han igen få av Herran, evad han är tjänare eller fri. [...] I herrar, gören ock detsamma emot dem och övergiven trug [hot], vetandes, att eder Herre är i himmelen och för honom är intet anseende till personen.²⁹

Senast på 1560-talet blev således legofolkets underordning under husbönderna del av det centrala kunskapsinnehåll som alla präster förväntades lära ut och alla församlingsmedlemmar kunna läsa upp, förstå och förklara. Det var en underordning som byggde på tjänsten och framställdes därför som en relation byggd på ömsesidighet.³⁰ Husbönder och matmödrar syndade om de inte väl uppfostrade sitt tjänstefolk genom att förmå dem att ära Gud.³¹ De förväntades också föregå med gott exempel i ord och gärningar, bland annat genom att undvika svordomar,³² samt skulle enligt hustavlan undvika att använda hotelser i sin arbetsledning. Husbondens del i tjänsterelationen framställdes med andra ord som ett ansvar främst för tjänstefolkets religiösa eller moraliska fostran, vilket befäste dess underordning. Tjänstefolkets uppräknade potentiella synder var fler. Dels rörde det sig om olydnad, att inte handla i enlighet med husbondens befallning, dels om att arbeta försumligt så att husbondens intressen skadades eller att handla så att husbonden blev vred och

svor – husbondens synd var alltså i förlängningen också den orsakad av tjänstefolket. Hustavlans bibelcitат inskräpte att den gode tjänaren skulle lyda sin husbonde av sitt hjärta, föreställande sig att han i själva verket tjänade Kristus, och att det var rätt om han var rädd för husbonden. Den som bröt mot detta anmodades att be Gud om förlåtelse för sina synder, att själv ta avstånd från sin uppstudsighet eller försumlighet samt att uttrycka vilja till bättring. Detta var det lutherskt präglade fadersvälde som förmedlades från predikstolarna vid 1500-talets slut och som pigor och drängar förhörde på inför nattvarden, genom vilket tvånget att lyda husbonden skänktes religiös legitimitet.

Arbetsledning

Det mest handfasta exemplet på legofolks underordning är hur de leddes av sina husbönder i arbetet: hur de tilldelades arbetsuppgifter och hur husbonden såg till att dessa sedan utfördes. De äldsta exemplen finns hos Birgitta, som i en dryg handfull uppenbarelsor använde berättelser i vilka en husbonde talade till sina arbetare.³³ Den direkta arbetsledningen tog sig i några fall formen att husbonden ”sade” till legohjonen vad de skulle göra eller uppmanade dem med en imperativ, som i en uppenbarelse från 1340-talets Östergötland då en husbonde ”sade” (*inquit*) till sitt legohjon att denne skulle ”invänta tålmodigt såningstiden”.³⁴ I andra fall ”bjöd” (*iubere*) husbonden legofolket att göra något, eller så handlade arbetarna efter husbondens ”bud” eller ”budord” (*mandatum, preceptum*).³⁵ I en uppenbarelse sade husbonden uttryckligen till sina arbetare att de inte fick tröttna på sitt arbete (”haven ej leda till att arbeta”), ett bud som de ”lydde gärna”.³⁶

Från 1400-talet finns ett litet antal exempel i litteratur och rättsprotokoll som visar hur husbönder gick tillväga för att få legofolk att utföra specifika arbetsuppgifter. Ett exempel kommer från en mirakelberättelse enligt vilken en dansk prost ”bjöd” sin piga att baka trots att det var S:t Olofs dag (vilket hon ”lydde” eftersom hon ”räddes att hon skulle illa fara”).³⁷ I en annan översatt mirakelberättelse ”talade” husbonden till sin dräng och sade åt denne att hämta den fetaste hönan.³⁸ Ytterligare exempel kan hämtas från Jöns Buddes översättning från 1484 av Ruts bok, enligt vilken husbonden Boas först ”sade” (*mandavi*) till sina ”piltar” att de inte skulle

hindra Rut från att plocka ax på fältet och sedan ”bjöd” (*praecepit*) dem detta, ett ord som också Rut använde när hon återberättade episoden för sin svärmor.³⁹ I översättningen av Judits bok använde Budde däremot ordet ”bad” (*dixit*) för att beskriva hur Judit fick sin piga att vakta en dörr.⁴⁰ Budde kände sig uppenbarligen inte bunden av Bibelns ordval utan kunde skifta från ett anföringsverb till ett annat som han tyckte passade bättre för att beskriva relationen mellan husbonde och legofolk.

De litterära begreppen skilde sig i viss mån från dem som användes i rättsprotokollen för att beskriva faktisk arbetsledning.⁴¹ Enligt dessa var det vanligaste att husbonden ”bad” drängen eller pigan att göra något, som när Erik åkare i Stockholm 1479 ”bad” sina drängar att slå Jon åkare,⁴² eller när husbonden Per i norra Uppland 1579 ”bad” drängen Nils att köra ut en tiggare med en yxhammare.⁴³ Mer sällsynt var att husbonden ”bjöd” legohjonet att utföra en uppgift, något som hände då en piga i Uppland 1490 bjöds att bära en kittel.⁴⁴ Någon gång förekom att legofolk arbetade i enlighet med husbondens ”bud”, som då Ravid i Arboga 1466 utbrast att ”icke är det mitt bud: stjäla min pilt gräs, då häng upp han i fanens namn”.⁴⁵ Ett par gånger användes istället ordet ”befallt”, vilket saknades i litteraturen.⁴⁶ I latinska texter användes *mandare* och *iussu* för att beskriva arbetsledningen, medan en prästdräng 1512 vägrade att lyda (*obedire renueret*) sin husbonde.⁴⁷

Det fanns således olika ord som kunde användas för att beskriva hur legofolk arbetsleddes. Det hände att husbonden endast ”sade” till sitt legohjon vad det skulle göra, men medeltiden igenom användes också specifika verb för att beskriva arbetsledningen. Under 1300-talet dominerade hos Birgitta begreppet ”bjuda” (liksom ”bud” och ”budord”), vilket även förekom i Jöns Buddes bibelöversättningar och i ett rättsprotokoll från slutet av 1400-talet.⁴⁸ Istället används från slutet av 1400-talet och framåt vanligen verbet ”bedja”, både i bibelöversättningar och i rättsprotokoll.⁴⁹ Lars Bisgaard, som studerat tjänsteideologin under 1400-talet i Danmark, har på motsvarande sätt funnit att kungen föredrog att använda *bede* istället för *befale*, *begære* eller *byde* i sin kommunikation med rikets frälsemän, något som han hänför till just uppfattningen att relationen parterna emellan var ett tjänsteförhållande: man ber någon att utföra en tjänst, man befäller inte att den ska utföras.⁵⁰ Att begreppet från och med sent 1400-tal användes också för att beskriva arbetsledningen

av legofolk kan därför tolkas som att deras underordning vid denna tid börjat uppfattas som en form av tjänst.

Men ordvalet kunde också fylla en juridisk funktion. I rättegången om pigan som omkom då hon bar en kittel i Uppland 1490 hänvisades till landslagens bestämmelser ”om den där annan bjuder att kliva i trä, och faller och får död av” och till de skillnader som fanns mellan om pigan ”bjudits” eller ”betts” utföra arbetet.⁵¹ Att be någon att göra något ansågs vara en mjukare form av arbetsledning som det var lättare att undvika att åtlyda. Bönen var därför ett begrepp som maskerade den faktiska underordningen, genom att uttrycka den hierarkiska arbetsrelationen i till synes reciproka termer av tjänst och gentjänst.⁵² Inte desto mindre kunde legohjonet förväntas ”lyda” husbondens bön, för i annat fall kunde det likt den danska pigan rädas att ”illa fara”. Det fanns således en nära koppling mellan befallning, lydnad och rädsla för bestraffning, vilket också tydligt framträder i de tankar om arbetsledning som under 1500-talet formulerades av Hans Brask och Per Brahe.

Storgårdarnas arbetsledning

Brask och Brahe behandlade båda arbetsledningen vid större gårdar, där legofolket inte leddes direkt av husbonden utan av utsedda mellanled.⁵³ Brask nämner frågan om arbetsledningen endast i förbigående: legodrängarna skulle ”alltid följa fogde, då han tillsäger”,⁵⁴ de skulle ”lyda” gårdsfogden,⁵⁵ och redesvennen skulle ”säga till legodrängarna om hägnaden, slädar, vagnar och alla boskapsting”.⁵⁶ Arbetsledningen framställdes, i likhet med i rättsprotokollen ovan, med verbet ”säga”, vilket ändå följdes av att legodrängarna lydde.

Hos Per Brahe beskrevs arbetsledningen mer utförligt, och han återkom flera gånger till hur gårdsfogden skulle både leda och övervaka gårdens arbetare. Fogden skulle

sätta var och en [av arbetarna] sin dagssyssla och gärning före, så att var vet sitt verk av aftonen tillförende vad som dagen därefter göras skall, så att ingen är lat eller orkeslös och utan arbete i gårdarna som hälsan haver. Och håll’et så fram hela året igenom, undantagandes söndagen och högtidsdagen.⁵⁷

Arbetsdagen inleddes med att antingen fogden, skrivaren eller redessvennen väckte arbetsfolket ”när klockan är vid fyra”.⁵⁸ Minst en gång om dagen, ”helst om morgonen”, skulle fogden gå igenom alla rum i gården där någon arbetade för att se vad som gjordes, ”skall ock som oftast följa dem på foten efter, i husen, på marken och på sjön, och driva på folket så att de äro fogden ingenstädes och ingen tid, ant[ing]en ute eller inne, förutan; därmed går arbetet desto bättre fram”⁵⁹ genom att ”folket [hålls] vid räddhåga”.⁶⁰

På helgdagarna, då legofolket inte skulle få några arbetsuppgifter, skulle fogden istället ”med sitt eget exempel” få arbetarna att gå till kyrkan, ”höra Guds ord och tjäna Gud, och efter måltiden lära dem tukt och goda seder, och alltid förtaga eder och Guds namns vanvördning”.⁶¹ All annan tid skulle legofolket hållas ”vid stadigt arbete, så att man icke förvänjar dem till lättja och tredska”⁶² och alla skulle väl veta vilket arbete de utfört för att förtjäna sin ”mat och dryck var dag”.⁶³ Det var därför viktigt att fogden kunde arbetarnas namn så att han kunde ”spörja efter vad som var haver gjort för maten den dagen”.⁶⁴ De husbönder som Brahe vände sig till med sin skrift fick nämligen veta att flertalet av arbetarna, även om man for väl fram med dem och gav dem ordentligt att äta, ändå var ”otrevna och försumliga”, ja till och med ”otrogna”, och därför ”måste fogden hava desto grannare och nögre tillsyn med dem”.⁶⁵ Helst skulle enligt Brahe alla arbetare alltid vara fogden ”höriga och lydiga [...] utan all knorr”.⁶⁶

Genom Per Brahe når vi bortom de kortfattade beskrivningar av arbetsledning som analyserades ovan. Här framskymtar en planeringsfas under vilken arbetsuppgifter utdelades i förväg kvällen innan, till skillnad från de mer omedelbara befallningar som dominerade i rättsprotokollen och som återfanns även hos biskop Brask. Hos Brahe finns dessutom förslag på hur fogden skulle se till att arbetet verkligen blev utfört till husbondens belåtenhet, trots att arbetarna förutsattes vara både ”försumliga” och ”otrogna”: med övervakning och kontroll. Fogdens övervakning syftade till att åstadkomma ”räddhåga” hos arbetarna, att de skulle uppleva det som att han alltid var fysiskt närvarande, oavsett om de arbetade inne i gården eller utomhus. Som vi snart ska se menade Brahe att också den fysiska bestraffningen av arbetarna syftade till att skapa både ”lydnad och rädsla”. Det var rädslan för en ständigt närva-

rande och potentiellt bestraffande fogde som fick legofolket att arbeta. Övervakningen kombinerades med en daglig kontroll i samband med måltiden, då var och en av arbetarna utfrågades (i de övrigas närvaro, får man förmoda) om vad han eller hon hade gjort under dagen för att förtjäna sin mat. Slarv eller lättja resulterade i en tilldelning av mindre och sämre mat, och även om det inte uttryckligen framsägs bör detta också ha påverkat vilka arbetsuppgifter som fogden sedan tilldelade den ”försumlige” inför kommande arbetsdag.

Den arbetsledning som Brahe skildrade låg således nära och kan betraktas som en konkretisering av den underordning som beskrevs i den lutherska Katekesen. Bägge beskrev legohjon som otrogna och försumliga, strävade efter att avskaffa lättja och motvillighet och betonade legofolkets lydnad under rädsla som eftersträvansvärd. Likt Katekesens ideale husbonde skulle Brahes fogde dessutom undervisa arbetsfolket i goda seder genom sitt eget exempel, undvika svordomar och uppmana alla att gå i kyrkan om söndagarna (där Katekesens likalydande budskap predikades). För tiden före Katekesen är källorna emellertid så kortfattade att just reformationens betydelse är svårbedömd. Även den katolske biskop Brask betonade kortfattat den ovillkorliga lydnaden mot arbetsledningen. Vad den faktiska ordergivningen beträffar visades hur husbonden kunde ”bedja” sitt legohjon att utföra en uppgift redan under slutet av 1400-talet. Detta begrepps tidigare betoning av ömsesidighet och tjänsteförhållanden överfördes nu på förståelsen av legofolksinstitutionen, vilket uppenbarligen också låg till grund för Katekesens framställning. Om den reformatoriska undervisningen var en nyhet i sin konkretion och i sin ambition att nå ut till hela befolkningen, byggde dess legitimering av legofolkets underordning på en äldre modell som framställde arbetsrelationen som en tjänst, samtidigt som den underordnade parten var skyldig att lyda. Vad kunde då husbönder göra för att uppnå denna lydnad från sina otrogna och försumliga legohjon?

Våld

Fria män och kvinnor hade på landskapslagarnas tid rätt att inte utsättas för våld. Även trälar och legofolk omfattades i varierande utsträckning av denna rätt: exempelvis föreskrev landslagen att om en tvist om

ägogränser ledde till att någon angrep sin grannes "hjon" på åkern eller ängen i samband med sådd, skörd eller slåtter så skulle angriparen dömas till dubbla böter.⁶⁷ Detta kroppsliga skydd omfattade emellertid inte relationen mellan husbonde och legohjon. Flertalet av de äldre landskapslagarna saknade visserligen bestämmelser om husbondens rätt att bruka våld mot sitt legofolk, men de lagar som tog upp frågan visar att den endast inskränktes i vissa särskilda fall, liksom att den lagstiftande överheten med tiden inskred för att begränsa en tidigare oreglerad rätt.

Från Danmark finns ett tidigt exempel på en sådan inskränkning av husbondens äldre rättigheter i Jyske lov, utfärdad 1241 och gällande på Fyn och Jylland.⁶⁸ Enligt denna fick en man inte åsamka sin hustru, sina barn eller sina legohjon "sår med udd eller egg, eller slå lemmar sönder; förty att han skall räfsa dem om de bryta med stav eller med vatten och ej med vapen".⁶⁹ Sigh och Vogt, som undersökt lagbudet, menar att det utgick från en tanke hos de kanoniska rättslärderna om naturrätten, *ius naturale*. En man hade av naturen rätt att slå övriga hushållsmedlemmar, inklusive legohjonen, om de "bröt" mot hans påbud, men denna rätt begränsades enligt den nya lagen såtillvida att han var tvungen att göra det på rätt sätt: han fick inte använda vapen eller lemlästa dem.⁷⁰

I Sverige reglerades agan endast i två lagar vid 1200-talets slut. I Yngre Västgötalagen infördes förbud för husbonden att "råda" en herde så att denne blev "läst eller lytt", "blå eller blodig".⁷¹ Att regeln gällde just herden och inte legohjon generellt berodde sannolikt på att herden hade en friare relation till husbonden, med arbete i utmarkerna utan övervakning och kanske även en egen bostad. Liksom på Jylland inskränktes rätten till våld så att agan inte fick resultera i svårare skador eller blodvite. Denna bestämmelse intogs sedan i landslagen i mitten av 1300-talet, då med tillägget att bonden hade rätt att hudstryka sin herde med "käpp eller lima" (det vill säga med en kvist).⁷² I mitten av 1400-talet infördes en ny bestämmelse som begränsade mannens rätt att aga sin hustru, i enlighet med den kanoniska rätten och liknande den jylländska lagens tvåhundra år äldre påbud.⁷³ Till denna lades en paragraf om att en husbonde som slog sitt legohjon lamt eller lytt skulle böta som för våld mot andra, men att han hade full rätt att ostraffad "näps[a]" legohjonet "för brott sin skälige".⁷⁴ Först vid denna tid nåddes

Figur 16. En man slår en naken man med en piska. Teckning i marginalen av ett manuskript av den äldre landslagen från cirka 1430 (KB B 172), invid bestämmelsen om rätten att bruka våld mot förrymda straffarbetare. Paragrafen utvidgades strax efter denna tid till att också omfatta våld mot legofolk. Om manuskriptet, se Myrdal, Melin & Ferm 2006. Foto: KB (beskuret, CC BY 4.0).

alltså den svenska landsbygden av inskränkningar av husbondens rätt att utöva våld inom det egna hushållet.⁷⁵

I städerna hade husbondens rätt att använda våld nämligen begränsats långt tidigare. Enligt den äldre stadslagen, Bjärköarätten, hade en husbonde rätt att "slå" sina fria legohjon "till godare vis", det vill säga för att förbättra dem, men om han orsakade sår skulle han böta som för våld mot andra.⁷⁶ Denna bestämmelse fördes vidare av Magnus Erikssons stadslag, enligt vilken en husbonde fick slå sina hjon "till godare ting och dygd" (vartill flera manuskripttraditioner under 1400-talet, med stöd i den yngre landslagen, tillade "för deras brott", "eller för brott sin

skäliga"). Våldet fick dock inte resultera i "sårnader" eller leda till att legohjonet genom agan blev "blå eller blodig".⁷⁷ Som Niklas Ericsson påpekat var det således "legitimt att använda våld i uppfostrande syfte, för att göra goda människor av dem som misshandlades", och det som kunde göra våldet olagligt var inte avsikten bakom handlingen utan dess oönskade konsekvenser.⁷⁸

Paragrafen om agan i Bjärköarätten har ansetts ligga till grund för motsvarande bestämmelse i Visby stadslag,⁷⁹ trots att närmare likhet saknas och att det finns exempel på motsvarande bestämmelser också i andra stadsrätter. Enligt den hamburgska rätten från 1270 fick en tjänstedräng inte beklaga sig om han tuktades "med slag eller med ord" av sin husbonde så länge denne inte använde eggvapen eller dräpte honom.⁸⁰ Också i Visby nämndes att husbonden kunde misshandla tjänaren både "med ord och gärningar" (*mid worden oder mid daden*), och om det skedde över måttan (*ouermate*) fick legohjonet lämna husbonden med bibehållen rätt till lön. Kruket var att denna rätt på flera sätt var inskränkt: om husbonden slog eller misshandlade (*sleit oder mishandelet*) sin frie tjänare inomhus utan att åstadkomma sår var detta inte något brott,⁸¹ och "lättare hånfulla ord, som inte gäller livet eller äran" (*lichtlike, hönlike word, de nicht in lif oder in ere gat*) gav inte heller någon rätt till böter eller ersättning. Dessutom gav lagen husbonden vitsord (*witword*) i alla tvister som rörde misshandel av legohjon.⁸² Samtidigt som Visby stadslag som enda lag reglerade husbondens rätt att verbalt misshandla sina legohjon, var den därför också den enda lag som uttryckligen undantog legohjon från det rättsliga skydd mot förolämpningar som landskapslagarna innebar för alla andra fria människor.

Lagstiftningens reglering av husbondens rätt till våld var tveeggad. Å ena sidan influerades den av kanonisk rätt som begränsade husbondens tidigare oinskränkta rätt att utöva våld och innebar därför ett skydd för legohjon mot de allra grövsta formerna av misshandel (förlamningar, lyten, blodiga sår och blånader, i Visby även de värsta muntliga angreppen). Å andra sidan fastslogs den från och med 1200-talet som naturrätt uppfattade sedvänjan att legohjon saknade det kroppsliga skydd som andra fria människor i samhället åtnjöt. Husbondens rätt att "hudstryka" legohjon med en käpp lagfästes, och från mitten av 1400-talet hade husbönder uttryckligen även rätt att själva bestraffa

sina legohjon för deras brott. Bestraffning var det ena av de två syften med våldet som nämndes i lagarna, medan det andra, nämnt redan i Bjärköarätten, var att våld skulle användas för att förbättra legohjonen: genom den måttliga misshandeln skulle de av husbonden ledas till ”goda ting och dygd”. Låt oss nu se hur agan skildrades i den medeltida litteraturen och vilka syften den där angavs tjäna, innan vi undersöker hur våldet utövades i praktiken.

Agan i litteraturen

I en stor del av de medeltida litterära källorna lyfts våld fram som en central del i relationen mellan husbonde och legohjon. De tidigaste exemplen kommer som så ofta från Birgitta. I en uppenbarelse berättade hon om en frälseman som varit på pilgrimsfärd och som vid hemkomsten fann sina tjänare ”olydiga” och sina tjänstekvinnor ”skämda”.⁸³ I vrede bestämde frälsemannen därför att tjänarna skulle ”pinas” (*tortoribus*) och tjänarinnorna ”hudstrykas” (*flagellis*). I en annan uppenbarelse berättade Birgitta om hur en rik matmoder (i motsvarande samhällsställning som Birgittas egen) visade upp kvisten, ”liman” (*virgam*), för sina barn och tjänare, vilket ledde till att tjänarna ”rädas att flängas” (*flagellari*) om de bryta, och så *ex illo timore matris* [på grund av denna rädsla för modern, en bisats som saknas i den fornsvenska översättningen] gör sönerna fler goda ting än förut och trälarna färre onda ting”.⁸⁴ Även när tjänarna inte skulle agas kunde matmodern alltså, enligt Birgitta, visa upp kvisten som en påminnelse om deras rädsla och om hennes rätt att bestraffa dem om de skulle bryta mot hennes bud.

Hos Birgitta återfinns alltså uppfattningen att husbonden (och matmodern) hade rätt att bestraffa sina tjänare med våld för deras brott och olydnad, samt att legohjonen skulle förmås att lyda bättre genom fruktan. Uppfattningen att husbönder inte borde hålla igen med agan återfanns i ett medeltida ordspråk enligt vilket ”man skall småsven dricka giva som en hök, och näpsa som en åsna, och föda som en oxe, och kläda som en vädur”, det vill säga varken spara in på tjänarnas föda, kläder eller aga.⁸⁵ Hos Olaus Magnus fanns ett kortfattat råd (i ett kapitel som behandlade ”vanliga mått och steg mot olika fiender”) att man ”mot illvilliga och styvsinta tjänare” (*malevolos & duros seruos*)

borde använda "tortyr, bojor och gissel".⁸⁶ Vid storgårdar användes under senmedeltiden verkligen våld mot arbetarna på detta sätt: enligt Hans Brask hörde det till biskopsgårdens fogdes uppgifter att "näpsa" allt arbetsfolk,⁸⁷ medan de kungliga privilegierna för Vadstena kloster gav nunnorna rätten att själva döma sina underlydande i enlighet med lagen och den kungligt utfärdade gårdsrätten samt att använda "kista, häkte och järn, och borgrätt" mot alla dem som "ostyriga äro och brottsliga varda eller finnas ibland hjonen eller arbetsfolket".⁸⁸ Hertig Erik uppmanade dock 1556 fogden på Gripsholm att "skick[a] sig mot legofolket som tillbörligt är", vilket innebar att han "icke utan brott och skuld dem med hugg och slag lemlästa eller fördärva etc."⁸⁹ Trots att storgårdarnas husbönder och fogdar hade rätt att bestraffa både brottslingar och olydiga legohjon ansåg åtminstone hertigen att man borde behandla legohjon som inte begått brott något mildare (även om tillrättavisningen sannolikt följde av att fogden hade tagit sig friheten att misshandla legohjonen mer än vad lagen tillät).

I ett par 1500-talsskrifter framfördes också andra sätt att leda arbetarna. Peder Månsson – som delvis återgav den romerske författaren Columellas tusenåriga råd – menade att gårdsmästaren skulle

älska dem som är ideliga [dvs. flitiga], goda och trogna, och dem göra något till viljes; förlåta dem som glömska och lata är, ej varandes dem för mycket grym och hård; och hava sig så att de honom hellre ock mer älska än rädas, utan rädas honom förtörnas.⁹⁰

Månssons idealiske fogde var mer älskad än fruktad, förlät den late och arbetsledde genom att gårdens folk inte ville göra honom förargad. En sådan fogde förordade även Per Brahe, enligt vilken det visserligen var fogdens uppgift att "aga" legofolket men hellre "med orden straffa saktmodligen en gång, två eller tre, och sedan om intet annat hjälpa vill, efterfölja med straffet".⁹¹ Fogden skulle inte "alltid vara olåten och murrandes, icke heller bannas och slåss för var och en ringa orsaks skull", särskilt inte när han var "drucken och full" eftersom han då inte visste varför han blev vred. Nej, fogden skulle "med gott betänkande och fastandes lära, undervisa och aga dem, med förmaning och goda ord". Dock: "hjelper då icke det, så är tid att näpsa och straffa därutöver".

Därigenom skulle fogden enligt Brahe, liksom enligt Peder Månsson, få arbetarnas ”både ynnest, lydnad och rädsla” och ingen skulle ha orsak att beklaga sig över att fogden gjort honom orätt genom agan eftersom även legohjonet självt då skulle erkänna att våldet var legitimt.⁹²

Fogdens saktmodighet gällde dock inte vid grövre synder och laster, vid brott som hor, slagsmål eller stöld eller vid legofolkets olydnad och ”rotenskap”. Med sådant fick han inte ”se genom fingrarna” utan han skulle bestraffa allt ”hårdligen” enligt lagen: då ”måste han straffa en sådan med hugg och slag, eller med torn och järn, eller uti kistan några nätter vid vatten och bröd”.⁹³ Om en arbetare visade sig vara så ”vanartig” att han lockade även andra att bli odugliga skulle fogden göra med honom som med ett skabbigt får: genast skilja det från hjorden så att det inte kunde smitta och fördärva de andra, sedan ”näfs’en hårt och förvis’en snarligen ifrån gården”.

Ett liknande exempel finns i en berättelse i en predikan från slutet av 1400-talet.⁹⁴ Berättelsen sägs ha utspelat sig ”här i Sverige” och handlar om hur en uppländsk riddare hade gift samman sin redesven med hustruns tjänstekvinna eftersom han ”älskade dem båda väl, för sin gamla tjänst”. Svennen svek dock hustrun och husbonden genom att ”[lägga] sig med en ful kvinna” som var legokona på gården. När riddaren fick vetskap om detta straffade han svennen med ”hårda ord” och ”lärde” honom med ”goda ord”. När detta inte hjälpte lät han istället både svennen och pigan öppet bekänna sina synder. När de trots detta inte bättrade sig satte riddaren dem båda i sitt ”håkte, och gjorde dem plåga och näpst i några dagar” i syfte att de skulle ”rädas och övergiva det fula levernet”. Efter denna behandling lovade redesvennen till slut att aldrig mer vara ond mot den hustru han hade fått av husbonden. Riddaren trodde och förlät honom, men ”den usle mannen” tog – på djävulens ingivelse – ”med sig den fula horkonan” i en båt, rodde ut på djupet, ställde sig tillsammans bröst mot bröst, band ett ”långt och starkt handkläde” omkring sig ”det hårdaste de förmådde” och kastade sig sedan ned i sjön och ”lyktade sitt leverne med en usel och skamlig ändalykt”.

Även om det i berättelsen var riddaren själv och inte hans fogde som ingrep mot de brottsliga och syndiga tjänarna, motsvarade det beskrivna handlingssättet i övrigt vad som rekommenderades av Per Brahe hundra år senare: först förmaningar och tillrättavisningar, sedan

syndabekännelse, och först när detta inte hjälpte fängelse och våld i syfte att ”bättra” legohjonen genom rädsla. I detta fall slog metoden emellertid slint, eftersom tjänaren och legokonan hellre tog livet av sig än fogade sig efter husbondens vilja – vilket ledde till att berättelsen spreds över Sverige och förevigades av en munk som använde den för att illustrera hur den uppländske riddare som torterade sina underordnade handlade som en exemplarisk husbonde, medan de olydiga, syndiga och obotfärdiga legohjonen drabbades av evig fördömmelse.⁹⁵

Ritualiserad aga

På storgårdar där husbonden själv kunde döma och straffa sina legohjon påmindes arbetarna återkommande om detta. Enligt Per Brahe skulle gårdsfogden på söndagar och andra mindre helgdagar i samband med middagen ”lära och undervisa dem tukt och ärlighet, snälla och goda seder” samt läsa stycken ur lagboken eller ur gårdsrätten så att ”de kunna hava påminnelse och åtvarelse utav för alla stycken som sak och straff icke må bli förutan”.⁹⁶ Även på biskopsgården i Linköping skulle gårdsrätten läsas upp för de församlade arbetarna, om än endast vid jul i samband med att biskopens småsvenner ”miste huden”.⁹⁷ Högläsningen ur gårdsrätten hos biskop Brask ingick alltså i en årlig disciplineringsritual som även inkluderade aga. Ett annat exempel på ritualiserad årlig aga finns hos Olaus Magnus, som i sin *Historia om de nordiska folken* beskrev ”hur man bestraffar otrogna tjänare genom begjutning med iskallt vatten”.⁹⁸ Enligt Magnus lät man varje år på nyårsdagen ”uppstudsiga, sturska och fräcka” tjänare (*familia*) som ”begått enahanda förseelse eller gjort sig skyldiga till slemma ord och förargelseväckande gärningar” föras

åtföljda av kamrater, vittnen, anklagare och domare, i ett långt tåg vid pipors och trummors ljud till ett fruset vatten; där nödgar man dem att falla på knä med böjd nacke, varpå man droppvis gjuter kallt vatten på deras blottade hals under de kringstående samfällas bifallsrop. Vill man för en eller annan göra pinan kort – av den anledningen att han utlovar bot och bättring – bevisar man honom den nåden att på en gång tömma ett ämbar av lämplig storlek över hela hans blottade huvud.⁹⁹

Figur 17. Illustration till Olaus Magnus kapitel om hur otrogna tjänare begöts med vatten på nyårsdagen. Mannen på bilden har just vederfarits "nåden" att få hela ämbaret isvatten, nyss taget ur vaken, tömt över sina bara axlar. Foto: UUB (beskuret).

De två årliga ritualer som Brask och Magnus beskrev höll sig båda inom vad lagen tillät (hudstrykning respektive våld som inte orsakade blånader eller blodviten), och i likhet med agans vanliga användningsområde riktades behandlingen, åtminstone enligt Olaus Magnus, mot den olydige tjänaren.

Agan genomgick inte någon genomgripande förändring under medeltiden eller 1500-talet. För Birgitta var den främst ett straff som skulle drabba den olydige tjänaren i form av exempelvis hudstrykning, men hon var inte främmande för att den skulle injaga rädsla och därigenom göra tjänaren något mindre dålig. Uppfattningen att aga skulle användas mot olydiga legohjon återfanns även i Vadstena klostrets privilegier och

hos Olaus Magnus, liksom hos Per Brahe. Den metod den sistnämnde föreskrev, med flera tillrättavisningar innan kroppsstraff utdelades, predikades emellertid redan i slutet av 1400-talet. Gemensamt för den anonyme predikanten och Brahe var också att agan, liksom redan hos Birgitta, syftade till att injaga rädsla hos de underordnade arbetarna, vilket antogs leda till att syndandet upphörde och arbetet blev bättre. På så sätt gjorde husbonden till och med själva legohjonet till en bättre (eller åtminstone mindre dålig) människa.

Väldet i praktiken

Jag har funnit knappt sextio fall från tiden efter 1450 i rättegångsprotokoll, saköreslängder och penitentiariet brev rörande husbönders våld mot sitt legofolk. Merparten av rättsfallen saknar helt detaljer kring hur eller varför våld utövats, men några av de fall som nämns i breven är mer upplysande. Vi börjar därför med att studera dem och de mer utförliga rättsfallen, för att sedan övergå till de generella mönster som kan skönjas i materialet.¹⁰⁰

En präst i Skara stift slog 1450 sin piga (*ancilla*) med en liten kniv därför att hon inte hade åttlytt hans befallning att följa honom till en middag.¹⁰¹ En annan präst i samma stift slog 1477 sin dräng (*familiarem*) med kvistar (*virgis*) för att tillrättavisa honom (*causa correctionis et discipline*), medan en tredje Västgöta präst i sitt brev till påven 1481 beskrev hur han först hade förmanat sin unge dräng (*familiarem*) med ord när denne återvände berusad från ett ärende, men hur han sedan, när drängen inte lydde hans befallning att gå och lägga sig, ilsknade till och därför kastade en lampa i huvudet på drängen så att blodvite uppstod.¹⁰² Två andra fall kommer från Finland, där en präst 1476 slog sin dräng (*familiaris*) med kvistar (*virgis*) för att tillrättavisa honom, medan prosten i Savolax någon gång på 1480-talet slog sin dräng (*familiaris*) Jakob två-tre gånger med en bågsträng eftersom denne inte lydde då han ombads räcka husbonden ett kärl.¹⁰³ En tredje finländsk präst lät 1517 fjättra en av sina drängar (*seruos seu famulos domesticos*) i bojer (*compedibus*) därför att han hade bråkat med en av de andra drängarna.¹⁰⁴ Ett sista exempel kommer från Strängnäs stift, där en präst 1512 förklarade för påven att eftersom hans dräng (*famulus*) hade arbetat för långsamt

och vägrat att lyda sin husbonde så hade prästen slagit honom med en svärdsskida för att rätta till drängens beteende (*correctionis gratia*).¹⁰⁵

Fallen ovan hamnade inte hos påven på grund av att det var en synd att slå sina legohjon utan för att de samtliga slutade med att legohjonet avled en tid efter den beskrivna händelsen.¹⁰⁶ Även om sammanhanget är ett annat för 1500-talets rättsfall finns en grundläggande likhet i att många fall nådde rätten endast därför att agan/misshandeln hade fått en dödlig utgång. Ett exempel är bonden Erik, som under torvtäkt tillsammans med sina två drängar 1552 av någon anledning blev arg, började svära och ville slå dem. När drängarna rädda sprang undan kastade husbonden ett torvträ i ryggen på den ene så att han avled.¹⁰⁷ Andra exempel på husbönders våld mot sina legohjon som hamnade på tinget är en präst i Östergötland som 1588 ”illa slog” sin hustru och sina pigor för att han trodde att de hade umgåtts med några gästande västgötar samt en präst i Närke som 1590 frikändes trots att han ”slagit och illa medfarit” sin piga eftersom han, med hänvisning till landslagen, ”bevisade att hon det väl förtjänt haver”.¹⁰⁸

Ett av de utförligaste och samtidigt grövsta kända misshandelsfallen uppdagades i Stockholm 1587.¹⁰⁹ Om matmodern Margareta, som vid tidpunkten för rättegången hade avvikit från staden, berättades att hon brukade slå sina yngsta pigor med handen vid ögonen, men att hon slog de lite äldre pigorna med vedträn. En piga vittnade – för övrigt det enda vittne jag funnit i källorna som själv berättade om sina upplevelser av aga under 1500-talet – att hon känt sig tvungen att rymma från matmodern i förtid eftersom denna ”var så arg” och eftersom matmodern ”en gång så slagit henne att hennes arm var uti 8 dagar all[deles] blå, och [eftersom hon] drog ut kniven och sade att hon skulle så märka henne, [att] hon skulle bära [märket] till döderdagar”.¹¹⁰ I fallet nämndes även hur en annan matmoder än den åtalade, vid ett tillfälle då hon ansåg att en piga inte hade tvättat rent nog, tog med sig pigan ned i en källare och där misshandlade henne med ett klapprä.

Även om de sistnämnda fallen framställde det som både uppseendeväckande och oacceptabelt att en matmoder hotade att ”märka” sina pigor med kniv eller att hon regelbundet slog dem med vedträn i huvudet, verkar olika former av grövre misshandel inte ha varit alltför sällsynta. Av de samlade breven och rättsprotokollen framgår att husbönder slog

sitt legofolk – med kvistar, käppar, bågsträngar, flatsidan av knivar och svärd – i syfte att uppfostra eller för att rätta till ett oönskat beteende. De slog när legofolket inte lydde, arbetade för långsamt eller inte utförde arbetet tillräckligt väl. Någon gång erkände husbonden att han hade slagit i vrede, vilket till exempel kyrkoherden Sven Beronis i Svenljunga gjorde i sitt brev till påven 1481, kanske för att även vreden var en dödssynd som behövde förlätas.¹¹¹ I andra fall kunde agan motiveras och rättsligen försvaras med att den var ”väl förtjänt”. Om agan verkligen fick legofolket att arbeta bättre och lydigare är omöjligt att belägga, medan det däremot är tydligt att den hade en annan önskad effekt: den fick legohjonen att bli rädda för husbonden och för nya bestraffningar. En dräng som 1476 blev slagen med kvistar av sin husbonde, kyrkoherden Lambertus Lamberti, rymde natten därpå ut genom fönstret ”på grund av rädsla för agan” (*propter timorem discipline*), trots att det var så kallt ute att han frös ihjäl i den stränga kylan.¹¹² Även pigan som hotats att märkas med kniv av den sadistiska matmodern i Stockholm 1587 rymde på grund av rädsla. En annan piga, som vi redan mött i ett tidigare kapitel, kastade sig i Stockholm 1591 ned i strömmen under kvarnhjulet efter det att matmodern Margit hade hittat henne där hon satt och tiggde bland de fattiga utanför slottet sedan hon hade rymt från matmodern ”av räddhåga”.¹¹³

I de fall som hamnade på rådstugan eller på tinget var det oftast husbönder som hade slagit sina legohjon (närmare 90 procent av fallen), främst sina drängar (ungefär 75 procent av dessa fall) men ibland även sina pigor. Matmödrar anklagades långt mer sällan för att ha slagit sitt legofolk, och då uteslutande sina pigor. Inte i något fall har det påståtts att en matmoder skulle ha slagit sin legodräng. Det är möjligt att detta beror på att framförallt aga som hade resulterat i legohjonets död nådde rätten: matmödrar kan därför tänkas ha slagit lika ofta som husbönder, fast mindre våldsamt. En påtaglig könsskillnad påverkas emellertid inte av detta: medan legopigor bestraffades med våld av både sina matmödrar och sina husbönder (av rättsfallen att döma ungefär lika ofta) agades legodrängar endast av sina husbönder.

Många av rättsfallen inleddes på grund av att det gick rykten om att en husbonde hade slagit ihjäl (eller, mer sällan, dränkt eller hängtt) sitt legohjon. Människor i medeltidens och 1500-talets Sverige talade uppen-

barligen relativt ofta om sådana fall, både i städerna och på landsbygden. När ett rykte väl hade börjat spridas hände det att husbonden reagerade med att vända sig till rätten för att befria sig från misstankarna (vilket är den enda orsaken till att vi känner till händelsen). I alla sådana fall friades husbonden, ofta genom att han svor på att han inte hade orsakat legohjonets död men ibland genom att vittnen ställde upp och berättade att legohjonet i själva verket hade dött av något helt annat. Ett exempel kan hämtas från Satakunda, där kyrkoherden Filip 1551 klagade över att det gick rykten i bygden som påstod att han hade slagit ihjäl sin dräng. Drängens moder kom då inför rätten och vittnade om att drängen i själva verket hade dött av "Guds sjukdom som Gud honom pålagt hade", en farsot som samtidigt skulle ha dödat hundratals andra i socknen.¹¹⁴ I Uppland vittnade 1553 en kyrkoherde om att en dräng som ryktet gjorde gällande hade blivit ihjälslagen av sin husbonde i själva verket hade dött av "pestilens", och i Stockholm samma år vittnade en annan präst om att en liten piga hade dött av brännsot "som Gud henne pålagt hade" och inte av matmoderns "hugg och slag".¹¹⁵ Mer krystade förklaringar användes i breven till påven, där prästerna framställde sig som oskyldiga till legohjonens död därför att den avlidne inte dött av skadan i sig utan av dålig sårvård,¹¹⁶ eller möjligen av någon annan gammal sjukdom.¹¹⁷

Om inte husbonden själv vände sig till tinget för att befrias från ryktet krävdes att någon efterlevande närstående, i praktiken oftast drängens eller pigans fader, väckte åtal mot husbonden för att frågan om ett legohjons misshandel eller död skulle behandlas. Även i sådana fall frikändes husbonden genomgående, därför att det så sällan fanns något vittne till misshandeln (som väl oftast skett inom hemmets väggar) och därför att husbönderna kunde svära en ed för att fria sig från misstanke, anklagelse och skuld. För att husbönder verkligen skulle dömas för att ha dödat sitt legohjon krävdes därför extraordinära omständigheter. Jag har endast funnit fyra sådana fällande domar, den tidigaste från Stockholm 1489 då en husbonde dömdes till höga böter för att han "så jämmerligen förpinte" sin piga.¹¹⁸ Inga fler detaljer nämns heller i ett fall då en husbonde i Jönköping 1528 dömdes för att ha "mördat" sin dräng under en resa,¹¹⁹ men ordvalet i bägge dessa fall visar att någon omständighet fick rätten att se strängare än vanligt på det inträffade. Det tredje fallet är den ovannämnda torvtakten i Uppland 1552, då

husbonden Erik – i vredesmod, men sannolikt utan avsikt – dödade sin ene dräng.¹²⁰ Att Erik dömdes för detta berodde emellertid främst på hans efterföljande agerande: han kallade nämligen till sig häradshövdingen och nämndemännen och försökte lura dem att drängen hade tagit livet av sig genom hängning. Männen som synade kroppen konstaterade emellertid att ”han var där i [snaran] satt med en annans händer”, varefter Erik fängslades både för våldet och för att ha försökt vilseleda rätten.¹²¹ Den sista fällande domen kommer från Värmland 1583, där en Tord först hade gjort sin legopiga gravid och sedan – under förespegling om att de skulle resa tillsammans till kvarnen – dränkte henne i älven för att dölja sexualbrottet.¹²² Tord erbjöds dock, i likhet med de flesta andra husbönder som anklagades för att ha utövat övermåttan mycket våld, att fria sig från beskyllningen genom att gå ed med 23 andra män, men lyckades inte hitta tillräckligt många som var villiga att ställa upp. När dessutom två vittnen trädde fram och berättade att de visste att det verkligen var Tord som hade gjort pigan med barn, beslöt rätten att han skulle halshuggas för sexualbrottet och – om man kunde finna bevis för att han också hade mördat pigan – att kroppen därefter skulle steglas. Dessa fyra fall visar att det fanns tillfällen då husbondens våld mot legohjonet var så grovt eller så uppenbart att rätten inte kunde eller ville fria den åtalade. Även i praktiken fanns alltså gränser för hur mycket husbonden fick slå, men måttlig aga som gick så fel att legohjonet avled var inte något som bestraffades, eftersom beryktade husbönder nästan alltid kunde fria sig från all skuld och därigenom upprätta sin hotade heder.

Bevisläget var emellertid ett annat när agan inte var dödlig, eftersom legohjonet då självt kunde vittna om vad som hade inträffat. I sådana fall dömdes husbonden i ungefär 80 procent av fallen därför att rätten kunde se att legohjonet hade blivit slaget mer än vad lagen tillät. Husbönder dömdes följaktligen för att genom agan ha orsakat blånader,¹²³ blodsår¹²⁴ eller lyten,¹²⁵ för att ha huggit sin dräng med kniv,¹²⁶ för att ha bundit sin piga¹²⁷ eller för att ha knuffat sin dräng vid kyrkan, där våld inte tolererades.¹²⁸ I ett fall dömdes husbonden uttryckligen för att ha slagit sina pigor ”utan skälig sak”, med hänvisning till den yngre landslagens bestämmelser om rätten till aga ”för brott sin skäliga”, men det fallet utmärkte sig genom att husbonden samtidigt hade misshandlat sin

hustru så illa att hon valde att väcka talan mot maken inför tinget.¹²⁹ En annan gång dömdes en husbonde för att han både band och slog sin tjänstepiga utan att kunna visa att hon hade begått något brott som gjorde att hon hade förtjänat misshandeln.¹³⁰ Det förekom emellertid att även åtal rörande icke-dödligt våld slutade med att husbonden frikändes, antingen därför att han kunde visa att legohjonet i enlighet med lagen verkligen ”väl förtjänt” agan¹³¹ eller för att rätten ansåg att det inte var husbondens våld som orsakat skadan utan istället någon naturlig sjukdom, som när pigan Cecilia i Västergötland 1545 fick höra av rätten att det var en ”klar sak” att det inte var genom husbondens ”handaverk” som hon hade blivit en krympling.¹³²

Eva Österberg har i en analys av ett par fall av misshandel av drängar i 1400-talets Arboga påpekat att inte vilken aga som helst fick förekomma ostraffat eftersom husbönderna i dessa fall dömdes,¹³³ medan Börje Harnesk i sin studie av legofolksinstitutionen menade att aga ”sällan [kom] till användning inom bondeklassen” baserat på argument som framfördes i riksdagsdebatten under 1800-talet.¹³⁴ Studien ovan visar att Harnesks intryck åtminstone inte är korrekt för perioden före år 1600, och att Österberg angripit problematiken så att säga från fel ände. Det faktum att husbondens rätt till aga hade inskränkts i lagen på 1200-talet får inte skymma det faktum att legohjon, liksom andra hushållsmedlemmar, saknade det rättsliga skydd mot våld som utmärkte de sociala relationerna mellan andra fria människor. Misshandeln av legohjonen, som både enligt lagen och i praktiken kunde utföras som hudstrykning med kvistar eller andra trubbiga föremål (samt ibland tog formen av att husbonden kastade saker på legohjonet i vrede), hade i teorin de två syftena att bestraffa för brott och olydnad (vilket den bestraffade hade ”förtjänat”) och att disciplinera till bättring och lydnad. I teorin syftade agan också till att göra så att legohjonet levde i rädsla för husbonden, och i praktiken fann vi legohjon som på grund av rädsla för aga till och med tog sina liv. När vi intresserar oss för agans betydelse för legofolksinstitutionen är det viktiga inte att aga i teorin var begränsad så att husbonden inte fick använda vapen, utan att den normalt sett inte bara var tillåten utan till och med rekommenderad, vilket innebar att rädslan för den alltid potentiellt överhängande bestraffningen fungerade som ett verktyg för att få legohjonen att lyda och arbeta.

Våld mot husbonden

Det var emellertid inte bara husbondens våld mot legofolket som reglerades i landskapslagarna. Där fanns också bestämmelser som belade legofolks våld mot husbonden med strängare straff än vad som i övrigt gällde våld mellan fria män. Enligt Upplandslagen skulle den legodräng eller legokona som dräpte sin husbonde eller hans hustru, barn eller bryte straffas så som den som dräpte "sin rätte herre", nämligen genom stegling och konfiskering av hela den eventuella egendomen.¹³⁵ Södermannalagen utvidgade denna paragraf till att även gälla om legohjonet bedömdes ha "förrätt" sin husbonde, för vilket en legodräng skulle steglas och en legokvinna stenas till döds och egendomen i form av "penningar deras, om några äro" konfiskeras.¹³⁶ Erland Hjärne, som satt dessa påbud i samband med ett tillägg till Yngre Västgötalagen som på motsvarande sätt belade en legoman som dräpte eller slog sin husbonde "blånad eller till blods" med dödsstraff och egendomskonfiskering,¹³⁷ menar på sannolika skäl att dessa regler utfärdats av Birger jarl i mitten av 1200-talet, men att de möjligen byggde på äldre regler i Svealagarna rörande husbondedrap.¹³⁸ Hur det än må vara med den saken står det åtminstone klart att från 1200-talets slut saknade legomän som dräpte sin husbonde den rätt som tillkom andra fria människor att sona sitt brott genom att betala ut en ersättning, och att brottet därtill ansågs vara så grovt att det skulle bestraffas med kvalificerade dödsstraff.¹³⁹

Att legohjon skulle dömas hårdare för våldsbrott bör ses i samband med att det, enligt Yngre Västgötalagen, var uttryckligen förbjudet för (bland annat) legodrängar att bära dolk ("stikæmetz"), vilket däremot var tillåtet för bönder.¹⁴⁰ Förbudet upprepades i landslagen och stadslagen, även om det där utökades till att gälla även bönder.¹⁴¹ Straffen var dock olika: för den som hade råd att betala var straffet endast böter, medan den som inte hade råd istället skulle få sin hand genomstungen av kniven.¹⁴² Även om den sociala graderingen av brottet upphävdes i mitten av 1300-talet, kvarstod den alltså gällande straffet.

Det finns endast ett dokumenterat exempel på att legodrängar riktat organiserat motstånd eller våld mot sina husbönder från medeltiden, nämligen i *Dikten om kung Albrekt*. Den riktar sig till drottning Margareta och är sannolikt skriven 1388/1389, möjligen av en präst på uppdrag

av en grupp bönder som i diktens form framförde sina klagomål över den tyske kungen.¹⁴³ Dikten inleds med en beskrivning av en vacker lund som fördärvats av vilda djur. I diktens andra del uttyds denna allegori så att lunden sägs syfta på Sverige och räven, ett av de fördärvliga vilddjuren, på de legodränkare som under Albrekts tid utnyttjat situationen för att skapa social oro.¹⁴⁴

Där menar jag med den legodränk / som haver fördärvat både åker
och äng.
De vilja alla till hova¹⁴⁵ rida / vid bondens kornlada att strida.
Fick han en kogerbössa och pilar uti / då skulle ju bonden till skogen
fly. [...]
Rider i gård och går i stuga. / Sedan vill han fattiga bonden truga:
”Hustru, var är din unga höna? / Den skall du ej längre för mig
lönna.
Ligger hon sig i bänk eller pall / bär henne fram, och äggen all.
Hon sitter ej så högt å rang / jag slår henne neder med min spjut-
stång.
Haver du ej mer än en gås? / Den skola vi i afton hava till krås.”
Han beder upptända femton ljus / han dricker och skrålar i fullan
dus:
”Det mände de ädla bönder sörja / att legodränkare skola tolken lek
uppbörja!”¹⁴⁶

Allmogens klagan rörde alltså legodränkare som tagit till vapen mot husbönderna. Istället för att strida (för kung Albrekt?) har de våldgästade husbonden, tvingat matmodern att ge dem höns, ägg och gäss, druckit sig berusade på bondens öl och slösat med de dyra ljusen. Som Gisela Vilhelmsdotter påpekat är diktens framställning av legodränkarens agerande tydligt hånfull: han vill helst föra krig vid ladan mot den obehägnade bonden och slå ned höns med sitt spjut, han ägnar sig åt frosseri och trakasserier, och hans onda inre avspeglas i framställningen av hans föraktfulla yttre: han bär ett rostigt svärd – vilket drar löje över bäraren – men tror att han uppfattas som en ädling, att hans bondska mössa (”timp”) är ett vackert hårband (”lad”) och att han ser ut som en herreman för att han går med näsan i vädret.¹⁴⁷ Kung Albrekt

klandras för att han inte ingripit mot denna samhällsomstörtning, och diktens författare ber nu drottningen att hon ska straffa legodrängarna genom att dela in dem i fyra grupper: en bör sändas till straffarbete, en avrättas genom hängning, en dömas till arbete för bonden och en fjärde skickas bort som knektar.¹⁴⁸ På så sätt kan den samhälleliga ordningen återupprättas, genom att de uppstudsiga legodrängarna åter underordnas husbönderna:

Sedan måtte bonden Gud lova [lovprisa]
att i Sverige var kommen den sed / att var kom åter till sin egen id
[rätta plats].¹⁴⁹

Tyvärr finns inga andra källor som kan belysa legodrängarnas uppror mot husbönderna under kung Albrekts tid. Vi vet därför inte var i riket upproret ägde rum eller vilken omfattning det hade, om det kanske endast rörde sig om några enstaka fall som förstörades upp för att kritisera konungen.¹⁵⁰ Först från medeltidens slut finns konkreta exempel på legofolks våld mot sina husbönder och på hur det behandlades i praktiken. Enligt de överlevande husböndernas berättelser hände det att legodrängar angrep sina husbönder mer eller mindre oprovocerat, varefter husbonden slog tillbaka i självförsvar (vilket till exempel var fallet enligt flera av de brev som präster skrev till påven).¹⁵¹ Ovanligare var att legofolk berättades ha slagit tillbaka i självförsvar när de agades av husbonden, vilket hände i Savolax 1486, då drängen Jakob inte fann sig i att bli piskad med en bågsträng utan slog tillbaka, varpå fullt slagsmål vidtog,¹⁵² och i Stockholm 1476, då drängen Peter bötfälldes för att ha slagit ihjäl sin husbonde efter att denne först huggit honom i kinden med en kniv, trots att Peter ansågs ha handlat i nödvärn.¹⁵³ I andra fall finns ingen förklaring alls i protokollen till att legohjonet angrep husbonden. Med tanke på att legohjon inte hade någon som helst rätt att slå eller ”näpsa” sina husbönder innebär det faktum att dessa fall är så få i protokollen, långt färre än de fall som rörde våld utövat av husbönder, som ändå slog med lagens stöd, att det var mycket sällsynt att legohjon angrep husbonden eller ens slog tillbaka.¹⁵⁴ Deras fysiska underordning var både i legal teori och i den vardagliga praktiken en av legofolksinstitutionens grundstenar.

Sex

Mot bakgrund av att legofolkets underordning under husbonden präglades av lydnad och potentiellt våld finns det anledning att befara att legofolk också levde i sexuell utsatthet. Paul Borenberg har för 1600-talets Stockholm funnit att särskilt pigor var utsatta för husbondens sexuella närmanden, att sådana relationer verkar ha varit ”relativt vanliga” och i viss mån tolererade av omgivningen, men att pigor knappast kunde räkna med att klättra socialt genom sin relation och att det närmast var regel att de fick lämna hushållet om relationen uppdagades.¹⁵⁵ Karin Hassan Jansson, som undersökt våldtäkter under tidigmodern tid, fann att husbönder genom att styra hushållsmedlemmarnas arbete enkelt kunde skapa tillfällen att utnyttja pigorna, i och med att de lätt kunde se till att de arbetade avskilt tillsammans på tu man hand.¹⁵⁶ De husbönder som Hassan Jansson studerade använde ofta inte våld utan hotade med repressalier grundade i sin makt som husbonde, det vill säga hotade med att utnyttja sin rätt att utöva våld, med att anmäla pigan för något brott för att på så sätt skicka henne till kåken eller till ”tjuvhålet” eller med att skada pigans föräldrar. Pigor som utsattes för våldtäkt verkar i det längsta ha försökt att tåla om det inträffade, och Hassan Jansson lyfter fram svårigheterna för pigor att lämna sina husbönder och att anmäla dem – fallen uppdagades ofta först när och om pigan blev gravid. Hon visar också på det spänningsförhållande som fanns mellan att pigan å ena sidan var skyldig att lyda husbonden och att husbonden å andra sidan inte hade någon rätt att kräva sexuellt umgänge.¹⁵⁷ Som Borenberg påpekat var emellertid det tidigmoderna samhället ”ett samhälle med begränsat intresse för sexuellt samtycke”.¹⁵⁸ Frågan är därför om det går att avgöra huruvida de sexuella förhållanden som förekommer i rättsprotokollen var resultatet av husbönder som utnyttjade sin formellt överordnade position, eller om de var resultatet av en ömsesidig attraktion mellan två människor som bodde och arbetade tillsammans.

För att besvara denna fråga undersöks i det följande hur de olika former av sexuella relationer som legohjon var inblandade i bedömdes av den dömande överheten. När det gällde sexuella förhållanden inom ramen för relationen mellan husbönder och legohjon fanns visserligen varken under medeltiden eller senare några särskilda regleringar i

lagstiftningen, men tack vare att utomäktenskapliga sexuella relationer överhuvudtaget var kriminaliserade (åtminstone så länge minst en av parterna var gift) framgår ändå av rättsprotokollen att sex mellan husbönder och legofolk inte bara förekom utan till och med var långt vanligare än såväl lönetvister som våldsbrott, trots att endast fullbordade samlag (samt försök till våldtäkt) var straffbara, medan det mesta av vad som idag skulle betraktas som sexuella trakasserier var tillåtet och därför helt saknas i protokollen.

Sexuella relationer i praktiken

Jag har funnit drygt 110 fall av sex mellan en husbonde och en (eller flera) av hans legopigor.¹⁵⁹ Av domstolarna bedömdes de flesta av dessa ha varit frivilliga förbindelser såtillvida att de inte var våldtäkter i lagens mening. Trots detta ansågs endast mannen vara skyldig, och det var därför endast han som åtalades och dömdes – eller frikändes, vilket inträffade i vart fjärde fall eftersom han gavs möjlighet att svära sig fri från anklagelsen. På motsvarande sätt som gällande husböndernas våldsanvändning har det gått rykten i lokalsamhället om husbönder som legat med sina legopigor, och det var ofta ett sådant rykte som föranledde husbonden att vända sig till rätten för att rentvå sig från anklagelsen. För de husbönder som dömdes var straffet uteslutande böter, endast vid något tillfälle strängare då husbonden dessutom var nära släkt med pigan. I något fall dömdes husbonden även att förlika sig ekonomiskt med målsäganden, det vill säga kvinnans närmaste manliga släktingar.¹⁶⁰ Legopigor straffades däremot ofta inte alls för att de hade haft sex med sina gifta husbönder. De enda undantagen var pigan Katarina i Stockholm 1479, som förvisades från staden för att hon hade påstått att husbonden var far till hennes ofödda barn (vilket han förnekade),¹⁶¹ ett par uppländska pigor som bötfälldes i mitten av århundradet,¹⁶² ett par östgötska pigor som dömdes att ”slita ris” av ärkebiskopen 1596¹⁶³ samt en piga som dömdes till böter ”efter lagen” i Gästrikland så sent som 1598.¹⁶⁴

Bör vi då se dessa sexuella relationer som ömsesidigt frivilliga, eller snarare som att husbonden utnyttjade legopigans utsatta ställning? Endast i tre fall verkar den sexuella relationen från de inblandades sida

ha varit tänkt att leda till giftermål, en gång i Västergötland 1542 och i två fall par som mötte ärkebiskopen under dennes rundresa 1596. Medan det ena paret vigdes straffades i det andra fallet mannen med ris, trots att paret ville gifta sig.¹⁶⁵ I långt fler fall framgår att husbonden (i något fall även pigan) redan var gift. Ett anmärkningsvärt sådant fall, känt endast genom en kortfattad notis i en saköreslängd, rör sörmlänningen Per som 1553 dömdes till mycket dryga böter för att han tillsammans med sin hustru hade bränt upp det barn som deras legokona fött efter att han lägrat henne.¹⁶⁶ Fall med gifta husbönder kunde annars hamna inför rätten därför att den åsidosatta hustrun/matmodern anklagade maken för att han ”vanälskade” och ”drev henne ur säng och säte” genom relationen med pigan.¹⁶⁷ Det kunde även hända att den sexuella förbindelsen upphörde i och med att husbonden helt sonika valde att ”skicka bort” pigan från hembygden då hon blivit med barn,¹⁶⁸ något som det även kunde gå rykten om att en husbonde hade gjort.¹⁶⁹ Ibland framställdes en sexuell relation snarast som ett ömsesidigt utbyte av tjänster, som då fogden på Strömsholm låg med kokerskan Brita (vars make levde i Finland) mot att hon dagligen fick tre kannor fogdeöl av honom.¹⁷⁰ En av ärkebiskopens domar framställer tydligare att man ansåg att husbonden hade utnyttjat sin överordnade position, eftersom han dömdes att slita ris ”för det han belägrade uti sitt eget bröd”.¹⁷¹ Denna dom är emellertid unik: i inget annat fall framskymtar föreställningen att husbonden gjorde något särskilt syndigt eller förkastligt genom att ha sex med sin legopiga.

Rena våldtäkter var därtill enligt rättsprotokollen mycket sällsynta. Frälse mannen Per Larsson låg någon gång före 1550 med sin legopiga.¹⁷² När han några år senare gästade hennes föräldrars granngård promenerade Pers män över och krävde att de skulle få ligga med henne. Då modern bad Per att stoppa detta, svarade han (ironiskt) att hon skulle låta dottern följa med honom över natten för att bli skyddad från männen. Morgonen därpå återvände en vred Per till föräldrarnas gård, tvingade pigans fader att piska modern för att hon var en skvallerbytta och piskade sedan själv fadern. Någon våldtäkt av pigan var det dock aldrig tal om.¹⁷³ Det framställdes inte heller som våldtäkter då fogden Severin på Hallkveds gård i Uppland tvingade gårdens kvinnor till sig ”med en tjärtamp” som han hotade att pryglade dem med och gjorde

på så sätt fyra kvinnor med barn,¹⁷⁴ eller när fogden Jöns Olofsson på Strömsholm satte handklovar på två legokonor för att tvinga dem att ligga med honom om natten.¹⁷⁵ Inte heller var det tal om någon våldtäkt när bonden Tord i Värmland 1583 gjorde sin piga med barn och därefter dränkte henne i älven. Tord dömdes visserligen för horet, men det var inte någon försvårande omständighet att hon som piga varit i en särskilt utsatt position.¹⁷⁶

För att en man skulle dömas för våldtäkt krävde lagen nämligen att kvinnan kunde uppvisa sönderrivna kläder, blodvite och blånader, eller annars att det fanns vittnen som hade hört hennes rop på hjälp.¹⁷⁷ Kanske behövde husbonden helt enkelt inte använda så mycket våld för att få sin vilja fram med sin underordnade, i sitt eget hus, så som Hassan Jansson funnit för en senare tid (med mer utförliga rättsprotokoll)? I saköreslängderna nämns endast två pigor som våldtagits av sina husbönder,¹⁷⁸ och bland alla rättsprotokollen finns endast en fällande våldtäktsdom gällande en man i Uppland som 1586 våldtog sin tolvåriga piga i skogen – men i det fallet fanns ett åsyna vittne, vilket fick husbonden att till slut själv erkänna vad han hade gjort.¹⁷⁹ Därtill framfördes en anklagelse mot en båtsman i Stockholm på 1540-talet för att han skulle ha våldtagit sin tolvåriga piga tre gånger, men protokollen från den fortsatta rättegången saknas,¹⁸⁰ samt ett exempel på en friandömsdom i ett våldtäktsmål från Västergötland 1542 där pigan först efter åtta år kom inför tinget med sin anklagelse – ett faktum som hölls emot henne – och där dessutom den man som hon kallade fram som vittne nu nekade till att ha hört några rop på hjälp.¹⁸¹

Så långt om de husbönder som hade sex med sina pigor. Det förekom även att matmödrar hade sex med sina drängar, även om det var långt ovanligare att sådana ärenden behandlades vid tinget (ungefär i proportionen ett mot sju).¹⁸² I hälften av dessa fall var det dessutom inte matmodern som åtalades utan drängen, eftersom lagen lade hela skulden för den sexuella relationen på mannen. Någon gång undkom drängen genom att svära på att han var oskyldig,¹⁸³ en gång dömdes en legodräng till döden för att han inte bara hade lägrat sin matmodern utan dessutom därefter slagit ihjäl husbonden.¹⁸⁴ I de fall där istället matmodern anklagades kunde även hon fria sig genom edgång, och därtill hade det stor betydelse att deras äkta makar – drängens husbönder

– gick i god för deras oskuld.¹⁸⁵ Också gällande matmödrar cirkulerade alltså rykten om sexuella relationer med legohjonen, låt vara att sådana rykten (åtminstone av antalet ärenden som togs upp vid tingen att döma) var mer sällsynta än de som rörde husbönderna. I sällsynta fall bedömde rätten att det rörde sig om mer än bara rykten och bötfällde därför matmodern för sexualbrottet,¹⁸⁶ något som (vilket vi såg ovan) inte drabbade de legopigor som hade sex med sina husbönder. Det juridiska ansvaret för sexualbrottet vacklade alltså mellan å ena sidan mannen/legodrängen, som sågs som den överordnade i den sexuella relationen, och å andra sidan kvinnan/matmodern som den överordnade i arbetsrelationen. Drängens underordning under matmodern vägdes med andra ord mot kvinnans underordning under mannen, men hur rätten i praktiken kom fram till vem av de båda parterna som skulle anses skyldig framgår inte i ett enda fall.

Det förekom förstås även att andra personer i hushållet hade sex med legohjonen, där det visserligen inte förelåg någon formell underordning men där den ena parten ändå kan tänkas ha haft ett tydligt överläge genom sitt släktskap med husbonden.¹⁸⁷ I 17 fall anklagades husbondens son eller bror för att ha haft sex med hushållets piga. Ett märkligt fall, där husbonden och hans son närmast tycks ha satt i system att utnyttja pigornas underordning för att sonen skulle få sin vilja fram, finns i ett protokoll från Östergötland 1596. Fadern Lasse hade enligt flera vittnen åtminstone tre gånger ”med fagra och släta ord” lovat unga kvinnor att om hon blev hans piga skulle hon sedan få gifta sig med sonen Anders. (”Du kan så tjäna mig 1 år, att du bliver min sonhustru.”) Anders lovade pigorna äktenskap och gjorde dem sedan med barn, varefter Lasse tog tillbaka sitt ord, bannade och jagade bort pigorna från hushållet och hävdade att de inte var så ”rika och somliga icke så dejliga” som han önskade av en sonhustru. Saken drogs inför rätta först när Anders vände sig till församlingens präst i rädsla för att även fadern skulle ha legat med den tredje pigan och därigenom förlett honom in i stor synd genom blodskam.¹⁸⁸ Även i fall där husbondens son hade sex med pigan kunde uppenbarligen underordningen under husbonden vara avgörande för att förmå henne att inleda relationen.

Endast i sju fall rörde det sig om att husbondens dotter hade sex med drängen, vilket bekräftar mönstret att det var vanligare att män hade sex

med det kvinnliga legohjonet än tvärtom. Dessa fall är intressanta därför att dottern i huset inte ansågs ha utnyttjat någon överordnad position, utan att det tvärtom alltid var drängen som hade förbrutit sig mot både henne och husbonden. Det var nämligen uteslutande fadern/husbonden som drog drängen inför tinget och såg till att han blev dömd, alltid till mycket stränga straff: drängen Erik Björnsson i Västmanland dömdes 1584 till 20 marks böter och till att ge husbondens dotter ytterligare 20 mark – motsvarande många årslöner – medan Mats Nilsson 1574 dömdes till 40 marks böter att avtjänas genom livstids straffarbete i gruvan i Sala.¹⁸⁹ När ärkebiskopen besökte Östergötland 1596 förklarade en annan dotter att hushållets dräng hade haft sex med henne när hon ”låg och sov och var trött” efter en hård dags arbete, vilket fick biskopen att uppmana hennes trolovade att åtala drängen vid tinget för att denne ”haver stulit äran av henne”.¹⁹⁰

Slutligen förekom givetvis även att en legodräng och en legopiga i samma hushåll hade sex med varandra.¹⁹¹ I ett par sådana fall tydliggjordes att det *inte* var husbonden som var fader till pigans barn, vilket drängen Erik i Uppland 1551 förgäves påstod.¹⁹² Men även i sådana fall kunde underordningen under husbonden vara en förklarande faktor. Kyrkoherden Sigfrid i Trosa hade 1592 sagt åt sin dräng Erik Tomasson: ”Är du en ärlig karl, så se till om du kunde lägga dem båda – då vill jag giva dig tre alnar kläde eller en ko.” Han syftade på de två pigor som också tjänade i prästgården, vilka hade trätt om Eriks gunst.¹⁹³ Åtminstone denne husbonde uppmanade därför av någon anledning sina legohjon till ”horeri”. Det finns dock tecken på att man mot slutet av 1500-talet började se strängare på just denna typ av förhållanden mellan legofolksinstitutionens underordnade. Enligt en kyrkotuktsstadga fastställd vid riksdagen 1560 skulle prästen, om hans ”legodräng bolar med hans legokvinna [...] dem hårt straffa och icke samtycka den[na] synd år från år, som ofta ske plägar [...] *Circumstantia autem auget crimen* [Ty omständigheterna ökar brottet]”.¹⁹⁴ Hertig Karl bestämde 1590 att den dräng som lägrade en kvinna på hans slott eller gårdar skulle straffas ”som en otrogen tjänare [...] och förvisas med onåd och därtill med mista sin lön” om han inte äktade kvinnan.¹⁹⁵ Och under räfsten 1596 dömdes ärkebiskopen en dräng och en piga att båda slita ris för att ”de hava oärat deras husbondes bröd”.¹⁹⁶ Även om fallen är få tycks

Tabell 11. Antalet belägg för (påstådda eller verkliga) sexuella relationer inom hushållet, i Sverige 1474–1598.

	... med dräng	... med piga
Husbonde/matmoder ...	16	114
Son/bror/dotter ...	7	17
Dräng/piga ...		36

Källor: se bilaga 5G–5J.

det alltså mot slutet av 1500-talet ha vuxit fram en uppfattning – som visserligen inte delades av herr Sigfrid i Trosa – att utomäktenskapligt sex var särskilt illa om det ägde rum inom hushållets ramar: inte när husbonden utnyttjade sin överordnade ställning utan när det kunde uppfattas som ett brott mot husbondens heder.

De olika formerna av sexuella relationer inom hushållet har sammanställts i tabell 11. Det intressanta är inte de redovisade siffrornas storlek utan förhållandet mellan de olika relationstyperna, ett mönster som nära motsvarar vad Borenberg funnit för tjänstefolk i 1600-talets Stockholm.¹⁹⁷ Det vanligaste var att en legopiga hade sex med en man i hushållet, oftast med husbonden men annars med hans söner eller bröder. För drängar var det vanligast att ha en sexuell relation med hushållets piga, medan drängar och matmödrar – av protokollen att döma – hade sex med varandra långt mer sällan. Än ovanligare var relationer mellan drängen och husbondens dotter.

För att kunna tolka tabellens siffror måste vi våga oss på ett hypotetiskt resonemang. Om de sexuella relationerna varit frivilliga, om de varit del av en kärleksrelation som bägge parter tänkte sig snart skulle befästas genom giftermål, borde rimligtvis sex mellan husbondens ogifta barn och legofolket ha varit vanligast, och därtill borde det ha varit ungefär lika vanligt med relationer mellan drängar och döttrar som mellan söner och pigor. Så var uppenbarligen inte alls fallet. Även om det inte uttryckligen nämns i källorna åskådliggör tabellsammanställningen därför hur vanligt det var att framförallt pigor utnyttjades sexuellt av sina husbönder. Många av de relationer som skildrades i protokollen vittnar också mer direkt om att husbonden inte tänkte sig någon jämställd

kärleksrelation, genom det faktum att han redan var gift, genom att han använde hot om våld för att få sin vilja fram eller genom att han sedan skickade bort pigan från bygden. Ändå var rena våldtäkter i lagens mening sällsynta: husbönder (eller matmödrar, i förekommande fall) behövde inte använda våld för att få sin vilja fram i sitt eget hus, mot de underordnade som de hade laglig rätt att aga för olydnad. Vad Hassan Jansson funnit för senare tiders våldtäktsfall gällde alltså under 1500-talet även andra sexuella relationer mellan husbönder och legofolk.

Omyndighet

Legodrängen hade en juridisk mellanställning mellan fri och ofri. Fria män hade rätt att vittna och svära eder inför tinget, men enligt Yngre Västgötalagen skulle en bonde som lät en legoman svära en ed för sig bötfällas för detta.¹⁹⁸ På liknande sätt krävde Yngre Västmannalagen att en man ägde tre mark (motsvarande det belopp som Södermannalagen krävde för att någon inte skulle kunna tvingas att bli legodräng) för att få vittna inför tinget.¹⁹⁹ En orsak till detta uppgavs i Östgötalagen vara att den som vittnade eller svor en ed utmanade en bofast mans tillgångar och därför själv behövde ha något att riskera, och att det därför skulle "vara bönder och boende män [...] icke löskemän eller legodrängar" till alla vittnesmål och edgångar.²⁰⁰ Denna bestämmelse fördes sedan in i landslagen och kom därför att bli gällande medeltiden igenom: "Dessa vådaeder och alla andra skall var man med bönder och bofasta män gånga, och ej med löskemän eller legodrängar."²⁰¹

Legodrängar hade alltså enligt lagen ännu under 1500-talet en betydligt svagare juridisk ställning än andra män genom att de var exkluderade från rätten att svära eder. I praktiken innebar detta halva omyndigförklarande att husbonden ofta trädde in i legohjonets ställe vid tinget. Husbönder kunde ibland svära en ed inte bara för sig själva utan också för både sin hustrus och sina legohjons brott.²⁰² I andra fall ställde husbönder upp med borgen då legohjon dömdes till böter för till exempel ringare vålds- eller sexualbrott.²⁰³ Mer anmärkningsvärt är att husbönder så sent som under 1500-talet också kunde åtalas och dömas för sina legohjons brott. I några fall skedde detta därför att husbonden och legohjonet hade begått brottet tillsammans, som till exempel då

de gemensamt attackerade en man i Stockholm 1475 eller tillsammans forslade bort en grannes hö i Österbotten 1574.²⁰⁴ I andra fall straffades husbonden därför att han hade beordrat legohjonen att utföra brottet att attackera en man, att ägna sig åt förbjuden handel, att förstöra en annans fiskeutrustning eller, som i Kalmar 1548, att lägga dynga på fel ställe.²⁰⁵

Frågan om vem som var juridiskt skyldig när ett legohjon begick ett brott eller orsakade skada reglerades i landskapslagarna, som vi såg i kapitlets inledning, gällande till exempel våld. På 1520-talet kommenterade Olaus Petri en bestämmelse i stadslagen om att den som lejde en annan man för att dräpa eller begå andra brott skulle straffas som anstiftare: "Och ser man här, att där husbonden bjuder tjänaren göra något det som illa är gjort, att tjänaren bör inte vara lydig. *Oportet magis obedire deo quam hominibus*. [Man bör mer lyda Gud än människor.]"²⁰⁶ För Petri var det som förtjänade en kommentar att den som beordrats att utföra brottet inte skulle gå fri från straff eftersom han hade syndat, snarare än det faktum att husbonden hade ett självklart straffansvar genom sin anstiftan. Så sent som i Karl IX:s gårdsrätt 1590 intogs en bestämmelse att "[d]en som bjuder sin tjänare slå, sarga, dräpa och annat oärligt stycke att begå [...] då vare den [som] bjöd och befallde i lika straff med honom som gärningen gjorde, evad gärning det helst är".²⁰⁷ I praktiken var rättsläget dock ett annat: i och med att legohjonet åttlydde husbonden föll det juridiska ansvaret uteslutande på den senare.

I merparten av de fall där en husbonde dömdes att betala böter för sina legohjons brott finns inte något i protokollen som antyder att han skulle ha beordrat brottet och därför kunde anses vara skyldig såsom anstiftare. I några fall kan domen bero på att brottet hade skett till husbondens gagn eller på grund av husbondens försumlighet: en husbonde i Österbotten dömdes 1574 för att hans legofolk hade tagit en grannes hö, en annan i Nyland 1592 för att hans folk hade huggit sönder en grannes gårdsgård, en tredje för att hans dräng hade bränt ned en kvarn i Tavastland 1509 och två husbönder för att deras legofolk hade slagit ihjäl en grannes svin (på Öland respektive i Satakunda, båda 1550).²⁰⁸ Även om dessa handlingar kanske inte direkt låg i husbondens intresse kunde de ändå anses ha skett till följd av försumlighet i hans arbetsledning.

Detta var dock knappast fallet när husbönder dömdes till böter för legohjons våldsbrott (25 fall), stölder (10 fall) eller sexualbrott (också 25 fall). Särskilt tydligt framgår detta i ett fall från Sala 1578, då Pässuue-Pelle åtalade Frans för att dennes piga rivit Pelles piga, varpå Frans dömdes till böter.²⁰⁹ Av sådana fall framgår tydligt att husbönder, också under 1400- och 1500-talen, kunde anses vara juridiskt ansvariga för sina legohjons gärningar. Å andra sidan omfattade husbondens juridiska ansvar också att de, likt Pässuue-Pelle, uppträdde som kärande å sina legohjons vägnar i frågor om till exempel arv eller, som i Närke 1598, när en omyndig piga hade lurats att sälja sin ko alldeles för billigt.²¹⁰ Husbönder väckte också åtal mot dem som slagit deras legohjon, eller mot män som lägrat deras pigor (fyra fall). I ett sådant fall i Stockholm 1547 dömdes Olof Knäband, som hade lägrat borgmästaren Per Anderssons tjänstepiga, utöver böterna dessutom till att förlika sig med borgmästaren ”om det förtret han honom gjort haver”.²¹¹ Olof Knäband hade alltså genom sin gärning kränkt inte bara pigan utan också hennes husbonde. I linje med detta angav Olaus Petri i sin kommentar till stadslagen att om en tjänstepiga inte hade någon målsman i närheten av staden (”på xl eller hundra mil när”) så var det istället husbonden som, med borgmästarnas och rådets lov, skulle ”giva henne ut” till äktenskap.²¹²

Att husbonden därmed fungerade som den omyndiga pigans målsman, ansvarig för att ”akta hennes bästa”, är ytterligare ett exempel på att medan legodrängar inte hade motsvarande juridiska rättigheter som andra fria män var legokvinnor dubbelt omyndiga genom både sitt kön och sin fattigdom. I praktiken resulterade detta ofta i att husbonden inte bara uppträdde som sina legohjons juridiska ombud utan även ansågs vara juridiskt ansvarig och därför kunde dömas till böter för legohjonens våld, sexualbrott och stölder, oavsett om husbonden själv varit inblandad i eller ens gagnats av brottet. Det innebar även att husbonden kunde uppfattas som den verkligt målsägande, som när borgmästaren i Stockholm tillerkändes ersättning för den ”förtret” som *han* åsamkats av att en man lägrat hans legopiga, den piga som borgmästaren ansvarade för att gifta bort om hon saknade släktingar i staden. De försök att göra legohjonet ensamt ansvarigt för sina gärningar som fanns i landskapslagarna hade uppenbarligen inte fått genomslag ens under 1500-talet.²¹³ Olaus Petris kommentar att legohjon inte borde

gå fria därför att de handlat i enlighet med husbondens befallning var tydligen riktad mot en rättspraxis som menade annorlunda.

Sjukdom

En sista aspekt av legofolkets underordning under husbonden som förtjänar uppmärksamhet är regleringen av vad som skulle ske om ett legohjon på grund av sjukdom eller en olycka inte kunde utföra sitt arbete utan istället behövde vård. För jämförelses skull kan vi utgå från den norska Gulatingslagen, enligt vilken en legoman som blev sjuk eller skadad inte skulle förlora någon lega så länge inte sjukdomen varade längre än fem nätter.²¹⁴ Blev han sängliggande längre kunde husbonden välja att antingen uppskatta värdet av det uteblivna arbetet och den tilldelade maten och dra av detta från legan, eller annars föra honom hem till legomannens släktingar som då övertog ansvaret för att vårda den sjuke.²¹⁵

Av de svenska landskapslagarna saknade de flesta en motsvarighet till den norska bestämmelsen. Endast i Upplandslagen, och därifrån överfört till Västmanna- och Södermannalagarna, fanns en regel kring sjukdom, mer kortfattad än den norska. Om ett legohjon blev så sjukt att det inte kunde arbeta skulle det enligt lagen mista lika mycket av legan som bristen i dagsverken, vilket med andra ord innebar att den förlorade lönen skulle vara proportionell mot sjukdomstiden.²¹⁶ Denna bestämmelse infördes sedan i landslagen och stadslagen,²¹⁷ och övertogs även av den yngre landslagen.²¹⁸ Paragrafen hade ett grundläggande problem: den förutsatte att värdet av ett dagsverke kunde bestämmas, trots att legohjon utlovades lega för ett halvår i sänder. Möjligen är detta förklaringen till att jag inte funnit ett enda fall där legofolks sjukdom behandlades vid tinget eller på rådstugan. Problemet ledde emellertid till att man i de bägge lagförslag som utarbetades i början av 1600-talet utformade nya och mer omfattande bestämmelser. Enligt Karl IX:s lagförslag fick husbonden inte "bortvräka" ett sjukt eller förslamat legohjon innan stämmodagen utan var tvungen att hålla honom med mat under hela den avtalade tiden (även om han fick avräkna kostnaden för maten från den utlovade legan).²¹⁹ Om husbonden öppet erkände sig inte ha råd med detta skulle saken prövas av fogden och häradsnämnden,

och om dessa fann att husbonden talade sant skulle legohjonet föras till ett hospital för att där tillfriskna eller dö. Om husbonden istället behöll det sjuka legohjonet hos sig ända till stämmodagen kunde han därefter välja mellan att antingen lämna in den sjuka på hospitalet eller annars föra det hem till dess släktingar (om dessa hade råd med försörjningen).

Även i det Rosengrenska lagförslaget lades större ansvar på husbonden.²²⁰ Om ett legohjon blev sjukt skulle husbonden eller matmodern vårda det fram till stämmodagen (utan någon minskning av den utlovade legan). Om legohjonet då fortfarande var sjukt övergick ansvaret för omvårdnaden till släkt och vänner, men om legohjonet saknade släkt och vänner i närområdet hade husbonden ansvaret för legohjonets omvårdnad ända till dess att det antingen tillfrisknade eller dog, och i det senare fallet ålades husbonden att bekosta begravningen.

Medan lagen under medeltiden inte reglerade husbondens ansvar för att ta hand om sina legohjon vid sjukdom utan endast handlade om hur löftet om legan skulle påverkas, öppnade lagförslagen för möjligheten att husbonden lämnade bort ett sjukt legohjon tidigare och klargjorde vad som skulle ske när stämmodagen inföll. Detta skulle, om lagförslaget hade realiserats, ha inneburit ett stärkande av legofolkets rättigheter vid sjukdom, i linje med den mer ömsesidiga tjänstefolksunderordning som Katekesen lärde ut. Lagen, och Karl IX:s lagförslag, var dock tydliga med att husbonden inte skulle lida ekonomisk skada av ett sjukt legohjon, som självst bar kostnaden för sin sjukdom genom löneavdrag.

Även om inga tvister om sjukdom nådde tingen under 1500-talet prövades ändå husbondens ansvar för legofolkets hälsa i några fall där en dräng eller en piga omkommit genom olycksfall i arbetet.²²¹ Att husbonden *kunde* ha ett rättsligt ansvar framgick ovan i fallet med den uppländska piga som 1490 omkom efter att hon fallit ned i en kittel och där bränts till döds.²²² I ett annat fall frikändes tavastländaren Erik Larsson från att med vilja ha tagit livet av sin legodräng Mickel genom att bränna honom inne i sin ria, men dömdes att betala en vådabot till Mickels släktingar.²²³ För att husbonden skulle åtalas för att ha vållat sitt legohjons död krävdes nämligen att den dödes efterlevande stämde honom inför tingen. Det fanns dock inga garantier för att husbonden skulle dömas. Lasse Olsson stämde 1552 en Tord inför tingen därför att Lasses dotter, som hade varit Tords piga, trampats ihjäl av dennes

stutar.²²⁴ I detta fall dömde rätten (utan att motivera sitt skäl i skrift) att Lasse inte skulle få någon annan vådabot än att husbonden skulle betala ut pigans innestående lön. Möjligen lyckades Lasse inte bevisa att Tord hade bett pigan att arbeta med stutarna just då, för det tycks inte ha räckt med en allmän uppmaning till arbete. I ett liknande fall stämde östgöten Bengt Persson 1589 en Olof för att denne hade skickat ned Bengts tolvåriga dotter, som var Olofs piga, i en gruva för att arbeta.²²⁵ Trots att pigan ”olyckligen blev borta” i gruvan under arbetet behövde Olof inte betala någon vådabot för hennes död eftersom han inte själv arbetsledde henne nere i gruvan. På motsvarande sätt frikändes Jakob överskärare i Stockholm 1491 från ansvaret för att hans piga hade slagit ihjäl sig genom ett högt fall från vinden där hon arbetade, eftersom rätten menade att hon föll av ”vanhelle [otur]”.²²⁶ Att ett legohjon omkom genom olycksfall i arbetet var tydligen inte nog för att husbonden skulle hållas ansvarig; för det krävdes att de efterlevande kunde visa att olyckan skett till följd av ett direkt ”bud”, som i Uppland 1490, eller under andra graverande omständigheter, som i Tavastland 1507, där husbonden först anklagades för att ha bränt upp sin dräng med berätt mod. Den som skadades under arbetet utan direkt befallning hade däremot sig själv att skylla, eller som lagtexten formulerade det: ”Kliver man [upp] i träd själv viljandes, faller ned och får bane [där]av, ligge ogill.”²²⁷

Återblick

När fria fattiga underordnades husbönder som legohjon behövde gränserna för denna underordning definieras. På landskapslagarnas tid tillerkändes legohjon sämre rättigheter än husbönder genom att de fråntogs rätten att bära vapen, att vittna och att svära eder. In på 1500-talet uppträdde därför husbönder på tinget för att ta tillvara sina omyndigförklarade legohjons intressen, för att stämma någon som kränkt honom genom att ha kränkt hans legohjon eller för att dömas till böter för deras brott. Frågan om det var husbonden eller legohjonet som var ansvarigt aktualiserades vid brott som husbonden misstänktes ha anstiftat, när legohjon orsakade skada för en tredje part genom exempelvis våld eller när legohjon förolyckades under arbetet. Gentemot en tredje part ansågs oftast husbonden skyldig, medan legohjonet bedömdes

ha ett större ansvar i fall där husbonden var motpart. En avgörande skillnad mellan legohjon och andra fria var också att legohjonet alltsedan landskapslagarnas tid ostraffat kunde utsättas för husbondens våld och smälek. Ägan fyllde det dubbla syftet att fungera som straff och som ett medel för att förbättra legohjonet, så att det av rädsla för husbonden tvingades till lydnad. Medan rättsprotokollen visar att äga var vanligt under 1500-talet var det å andra sidan mycket sällsynt att legohjon slog tillbaka, något som sedan landskapslagarnas tid var belagt med kvalificerat dödsstraff. Betoningen av lydnaden och husbondens rätt att utöva våld innebar att legohjon genom sin underordning också levde i sexuell utsatthet, vilket särskilt drabbade pigor (medan drängar dessutom dömdes som den skyldiga parten i de fall som uppdragades). Först under sent 1500-tal framställdes sexualbrott inom hushållet, att "öära husbondens bröd", som ett särskilt klandervärt brott riktat mot husbondens heder.

Låt oss så återkomma till frågan om och i så fall hur legofolkets underordning förändrades under reformationen. Vi måste börja med att granska de strödda skärvor som överlevt av vad kyrkan lärde ut under den katolska tiden. Under första halvan av 1300-talet gav den för oss okände översättaren av Moseböckerna i sitt förord en karakteristik av en god tjänare (*thiænisto man*): "han gör gladeligen sin övermans bud och vilja".²²⁸ Vid samma tid sade Kristus, enligt Birgitta: "Sannerligen, svennen skall säga herren, om han är god, 'förty att jag skall arbeta och tjäna, vill jag hellre tjäna och arbeta för dig än för andra'", medan en "god herre" borde älska sina tjänare och säga dem "Jag skall giva dig kläder och hövlig kost och måttligt arbete."²²⁹ En god tjänare skulle med andra ord lyda med glädje, finna sig i sin lott som arbetare och uttrycka sin trohet gentemot husbonden, medan en god husbonde såg till att tjänaren inte frös eller svalt. Dessa texter var emellertid alla riktade till en publik av endast husbönder. Från 1400-talet finns predikningar bevarade genom vilka kunskapen om hur en idealisk relation mellan husbonde och legofolk skulle se ut fördes ut även till vanligt folk. I en predikan vid omkring 1400 sades att Gud liknade sig själv vid en "god husbonde", och relationen mellan människa och Gud liknades vid relationen mellan "husbonde [och] sitt folk i sitt hus".²³⁰ Eftersom Gud värnade människorna "såsom en husbonde styr och

värnar sina underdåna i sitt hus”²³¹ var människorna skyldiga att göra Gud ”tjänst och lydnad som lejder arbetsman sin husbonde”.²³² Medan arbetaren skulle tjäna och lyda skulle husbonden värna och styra.

Samtidigt var relationen mellan husbonden och legodrängen moraliskt klandervärd därför att den var övergående och grundad i en osund vilja att tjäna pengar. I en Vadstenapredikan vid 1400-talets slut påpekades att Gud gjorde skillnad mellan hedningar och kristna

såsom en god husbonde gör mellan sina legodrängar och sina älskliga barn, i så måtta att en husbonde giver sina legodrängar årslön eller daglön och skiljas därmed åt [...] men sina egna barn föder han och uppfostrar i sin faderliga kärlek [...] så gör ock den överste husbonden, Gud fader i himmelriket: han giver hedningarna årslön och daglön som andra legodrängar.²³³

Utläggningar om den gode herden tog ofta legomannen som ett varnande exempel: han skyddade inte fåren för vargen just ”förty att han är legodräng, älskande världslig avling, och inget akta han om själågagnet”,²³⁴ ”legodrängen flyr då förty att han är legodräng, och honom hör inget till av fåren”, vilket uttolkades för åhörarna som ”att legodrängen, det är en ond förman, vilken som älskar världens heder och gods och icke själens”.²³⁵ Att denna liknelse var populär och fick spridning utanför predikarnas krets framgår av att den användes av kung Erik i ett brev 1414,²³⁶ liksom av abbedissan i Vadstena 1416.²³⁷ Genom predikningarna fick åhörarna således också höra att en legodräng var en dålig kristen just därför att han arbetade för lega, att han inte hade något intresse i det arbete han utförde och att man därför inte kunde lita på att han till exempel skulle beskydda husbondens får mot vargen. Att legodrängen inte antogs utföra sitt arbete av egenintresse förklarar husbondens behov att använda andra medel för att motivera honom, som rädslan och våldet.

Från mitten av 1500-talet hade överheten ambitionen att alla under-såtar skulle kunna Katekesen, och vid samma tid formulerades däruti tjänstefolkets ideal: att undvika försummelse och att lyda på grund av rädsla. Detta, liksom idealet att husbonden skulle leda genom goda exempel och se till legofolkets kristendoms kunskap, fick genomslag hos exempelvis Per Brahe. Det löste emellertid inte den sekelgamla

gränsdragningsproblematiken om huruvida man mer borde lyda Gud eller husbonden (så som Olaus Petri formulerade frågan), och idealen om lydnad och rädsla var inga lutherska nyheter. Även om vi kan ana vissa gradvisa förändringar under 1500-talet i till exempel synen på ansvaret vid sjukdom eller de sexuella relationerna, framstår det ändå som att den lutherska synen på underordningen inom legohjonsinstitutionen inte utgjorde något skarpt brott med vad som tidigare varit gällande. De liknelser som återfinns i predikningarna under 1400-talet användes just därför att åhörarna förväntades känna igen sig i dem, det vill säga att kunskapen om hur legodrängen skulle underordna sig och lyda husbonden (men samtidigt sågs med misstänksamhet just för att han arbetade mot ersättning) redan fanns hos dem som lyssnade. När det framstår som att nyheter infördes genom Katekesen under 1500-talet beror det kanske snarast på att våra källor till den katolska tiden är så mycket färre. Ett centralt ideologiskt inslag framstår dock som något genom reformationen nytt, nämligen all den tid och möda som ägnades åt att undervisa om underordningens också religiösa legitimering. Genom Katekesen fick Sveriges alla drängar och pigor fortsättningsvis lära sig att olydnad mot husbonden och försummelse i arbetet var synder mot Gud, synder som krävde bekännelse och förlåtelse.